

Working-paper no. 2

Binnenlandse migratie naar en uit Amsterdam
(1870 – 1890)

Frank Suurenbroek

ISSN: 1389-6466

Copyright: 2001 Frank Suurenbroek

Niets in deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De working-papers van het **Centrum** voor de **G**eschiedenis van **M**igranten staan onder redactie van: prof. C. Groenendijk (KUN), dr. W. Willems (UvA) en prof. E. Zürcher (UL). Met deze reeks working-papers wil het CGM publicatie van onderzoek op het terrein van historische migratie studies stimuleren. Het doel van de papers is in de eerste plaats het uitlokken van reacties op lopend onderzoek. Nadere informatie kan worden ingewonnen bij dr. Wim Willems, p/a Imes, Rokin 84, 1012 KX Amsterdam (willems@pscw.uva.nl).

Working-paper no. 2

Binnenlandse migratie naar en uit Amsterdam
(1870 – 1890)

Frank Suurenbroek

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
2. Binnenlandse migratie: hypothesen en patronen	4
§ 1 Historiografie van de binnenlandse migratie	4
§ 2 Binnenlandse migratie in internationaal perspectief	8
§ 3 Het migratiepatroon in Nederland	10
3. Binnenlandse migratie naar Amsterdam 1876 – 1885	15
§ 1 De steekproeven	15
§ 2 De geografische herkomst van de migrant	19
§ 3 Kenmerken van de migrantenstroom	24
§ 4 De buurt van vestiging	31
§ 5 De vertrekkers	36
4. Conclusie	41
Lijst van tabellen en Figuren	43
Lijst van bijlagen	45
1. De 19 ^e eeuwse vestigings- en vertrekregisters van Amsterdam	46
2. Het kwantitatieve materiaal	52
3. Bijlagen bij hoofdstuk drie	56
Geraadpleegde bronnen en literatuur	65

1. Inleiding¹

In het Zeeuwse dorp Brouwershaven werd op 29 maart 1831 Johannes Matthijssse geboren. Hij was een kind uit een arbeidersgezin, voorbestemd om ook arbeider te worden, net als zijn vader, moeder, ooms en tantes, en zijn vijf broers en zussen. Door de dood van vader Lieven, begin maart 1855, viel het gezin langzaam uiteen. De 28 jarige en nog steeds ongetrouwde Johannes had inmiddels omgang met Sara van Dijke, een meisje dat ook uit een arbeidersgezin afkomstig was. De omgang moet in de eerste maand van het jaar 1859 op een intiemer niveau zijn gekomen, want negen maanden later kreeg Sara een kind. Ze trouwden op 14 december. In 1861 kreeg het eerste kind, Neeltje genaamd, er broertje Maarten bij. Op zeven november 1866 kreeg het paar hun laatste kind, weer een meisje: Levina. Vermoedelijk zal het voor Sara en Johannes in de daaropvolgende tien jaar steeds moeilijker zijn geworden om de eindjes aan elkaar te knopen. Op 20 maart 1877 werd de stap naar buiten gewaagd. De reeds 45-jarige Johannes koos voor een bestaan in Noord-Holland. Neeltje en Maarten bleven achter, alleen Levina en Sara migreren mee. Het aantal verhuizingen volgden elkaar vervolgens snel op. De eerste bestemming was Hoofddorp in de gemeente Haarlemmermeer. Zes maanden later werd de stap naar Amsterdam gemaakt. Lindengracht 224 in de Jordaan was de eerste thuisbasis van de Mathijsses. Het gezin verhuisde vervolgens naar het in de binnenstad gelegen *Groot Hemelrijk*. Johannes liet de ambtenaar optekenen voortaan ‘werkman’ te zijn. In hoeverre er sprake is van een werkelijke verbetering valt niet meer te achterhalen. Meerdere huizen werden uitgetoetst in dit stukje oud-Amsterdam. Begin 1884 gaat het mis en moet het gezin zijn heil zoeken in een keet in de Zeeburgerpolder boven het IJ, waar de familie de schamele behuizing moest delen met derden. Eén van hen, de Amsterdammer Simon Abcouner legde het aan met dochter Levina. Zij raakte zwanger en trouwde op 11 maart 1885 met Simon. Drie maanden later kwam zoon Wessel ter wereld. Het stel bleef in eerste instantie samen met Johannes en Sara in de keet wonen. Beide grootouders waren getuige van de geboorte van nog twee kleinkinderen alvorens in oktober 1888 naar de Conraadstraat te verhuizen. Levina en Simon vonden een woning in de Czaar Peterstraat. De inmiddels 60 jarige Johannes en 58 jarige Sara voelen eind 1891 de behoefte om de wijk te nemen naar een andere stad: Rotterdam. Het uitstapje was klaarblijkelijk weinig succesvol

¹ Dit working-paper is een bewerkte versie van mijn doctoraal-scriptie geschiedenis. Ik ben aan een paar mensen dank verschuldigd. Ten eerste aan Ad Knotter voor het ter beschikking stellen van de steekproeven. Ten tweede aan Jan Lucassen en Karel Davids voor de begeleiding tijdens het schrijven van mijn scriptie. En ten derde aan Leo Lucassen en Clé Lesger voor het commentaar op de eerdere versies van dit working-paper.

want na twee maanden keerde het paar naar Amsterdam terug. Het laatste levensteken dat we daar nog tegenkomen, is de verwijzing van Johannes naar een gesticht.

Het wedervaren van families als die van Johannes Matthijsse heeft nog weinig historici kunnen bekoren. Matthijsse en familie zijn binnenlandse migranten. En deze groep heeft nog nauwelijks enige aandacht gekregen in de migratiegeschiedenis. Onterecht, dunkt mij, want vooral de laat-negentiende eeuwse binnenlandse migranten zijn alleen al door het numerieke gewicht een invloedrijke factor op bijna alle facetten van de maatschappij geweest. Tussen 1870 en 1890 vestigden zich 380.000 migranten in Amsterdam, terwijl er 325.000 mensen uit de stad vertrokken. Het inwonertal van de hoofdstad steeg in deze jaren van 270.000 naar ruim 400.000. Over deze mensen is echter nog vrij weinig bekend. In mijn bijdrage aan het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis tracht ik een beeld te schetsen van de problemen waar de migranten zich na vestiging voor zagen gesteld.² In dit working-paper ligt de nadruk echter op het in kaart brengen van de migratiestroom. *Wie gaan er schuil achter deze cijfers? Waar kwamen zij vandaan, en waarom, en wie vertrokken er uit Amsterdam?*

² Frank Suurenbroek, 'Friezen in Amsterdam. Groepsvorming onder binnenlandse migranten aan het eind van de negentiende eeuw' in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 325 – 342

2. Binnenlandse migratie: hypothesen en patronen

Migratie is reeds geruime tijd een geliefd onderwerp bij wetenschappers van diverse pluimage. Migratie is een universeel proces, een fenomeen dat zich altijd en overal heeft voorgedaan. De motieven, reacties en het soort migratie verschilt per plaats, regio en tijdstip. De binnenlandse migratie naar Amsterdam als een geïsoleerde unieke entiteit te benaderen zou verkeerde interpretaties in de hand kunnen werken. Een blik naar buiten kan daarentegen verruimend, vergelijkend en daardoor scherpender werken. Doel van dit hoofdstuk is dan ook het verzamelen van veronderstellingen, kenmerken en uitspraken waarmee in het volgende hoofdstuk de binnenlandse migratie aan het einde van de negentiende eeuw geconfronteerd en getoetst kan worden. We beginnen met een korte historiografische verkenning. Deze wordt gevolgd door de bespreking van enkele baanbrekende buitenlandse studies waarin een nieuwe visie op de binnenlandse migratie wordt gepresenteerd. Daarna zullen we voorzichtig trachten om deze nieuwe visie in de Nederlandse praktijk te toetsen.

§ 1 Historiografie van de binnenlandse migratie

In 1994 heeft het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) een uitgave doen verschijnen waarin werd getracht een zo volledig mogelijk bibliografisch overzicht te presenteren van de in Nederland gepubliceerde studies over migratie.³ Helaas is er voor gekozen om de binnenlandse migratie buiten beschouwing te laten, evenals studies waarin migratie wel een grote rol speelt maar niet het speerpunt van onderzoek is, zoals stedengeschiedenissen. De 450 titels dekken dan ook bij lange na niet het volledige veld van het migratieonderzoek. Ook in historiografische overzichtsartikelen wordt de binnenlandse migratie dikwijls verwaarloosd. Nader beschouwd is dit een begrijpelijke situatie want het geschiedwetenschappelijk onderzoek naar de binnenlandse migratie staat nog maar in de kinderschoenen. Binnen andere (sub)disciplines is er echter reeds het een en ander over geschreven. Dit soort studies fixeren zich op twee tijdvakken: de eeuwwisseling en de naoorlogse periode.

Studies die zich richten op de migratiebeweging omstreeks 1900 houden zich vooral bezig met de vraag of deze migratie is te kenmerken als een trek van het platteland naar de steden. Leonie van Nierop was in 1905 de eerste die hier een duidelijke visie op presenteerde.

³ Louise Rietbergen, *Migratie en vestiging in Nederland. Bronnenoverzicht en geselecteerde bibliografie* (Amsterdam 1994)

In haar boek *De bevolkingsbeweging der Nederlandsche stad* schildert zij de binnenlandse migratie inderdaad af als een trek van het platteland naar de steden.⁴ In 1932 vocht de geograaf de Vooy de inmiddels geaccepteerde gedachte aan, waarbij hij wel aan het idee vasthield dat de stad de uiteindelijke plaats van vestiging was. Deze migranten kwamen echter niet alleen van het platteland, maar ook uit kleinere steden. In een door hem uitgevoerde steekproef constateerde hij bovendien dat mensen lang niet altijd bleven als ze eenmaal waren gevestigd. Als een migrant binnen een jaar geen werk had, trok hij vaak weer verder.⁵ Het idee van een plattelandsbevolking die massaal naar de steden trok is nauw verbonden met de moderniseringsgedachte waarbinnen dit een noodzakelijke voorwaarde voor vooruitgang werd geacht. Toch is pas de laatste paar jaren het inzicht in wijdere kring doorgedrongen dat de binnenlandse migratie een zeer complex sociaal patroon is. Een eerste aanzet, alsmede een verdieping in de migratiepatronen hebben de stads- en streekhistorici verschaft. De opkomst van de stadsgeschiedenis bracht het inzicht met zich mee dat de stad niet langer als losstaande entiteit beschouwd kon worden. De stad werd in een groter verband geplaatst, en migratiestromen konden daarbij worden gebruikt om de geografische banden zichtbaar te maken. Nog veel duidelijker dan uit het empirische werk van De Vooy ontstond zo het inzicht dat de migratiestromen complexer waren dan een trek van het platteland naar de stad. Het verschilt echter per auteur en per stad in hoeverre hier aandacht aan wordt besteed. Pim Kooij heeft bijvoorbeeld een zeer uitgebreid hoofdstuk aan migratie gewijd in zijn studie over Groningen. Rolf van der Woude daarentegen, beperkt zich tot twintig pagina's voor Leeuwarden. Beide steden hadden in de laatste drie decennia van de 19^e eeuw een constant vertrekoverschot.⁶ Tegelijk met de stadsgeschiedenis kwam er ook binnen de streekgeschiedenis meer aandacht voor de demografische component. Vooral in de boeken over plaatsen en gebieden buiten Noord- en Zuid-Holland wordt veel aandacht geschonken aan het enorme bevolkingsverloop dat zich heeft voorgedaan. In de overzichtswerken over Amsterdam schitteren demografische hoofdstukken echter door afwezigheid. De enige

⁴ Leonie van Nierop, *De bevolkingsbeweging der Nederlandsche stad* (Amsterdam 1905)

⁵ A.C. de Vooy, *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland. Bijdrage tot de kennis van de sociale mobiliteit en de horizontale migratie van de plattelandsbevolking* (Utrecht 1932)

⁶ Pim, Kooij, *Groningen 1870 – 1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986). R.E. van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914 : de modernisering van een provinciehoofdstad* (Leeuwarden 1994). Een ander boek dat binnen deze stadshistorische traditie past is dat van Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt: Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991)

uitzondering vormt het nog niet zo lang geleden gepubliceerde jubileumboek van het Genootschap Amstelodamum *Amsterdam in de tweede Gouden eeuw*.⁷

De laatste jaren heeft de binnenlandse migratie steeds meer aandacht gekregen. Het lopende project van de Historische Steekproef Nederlandse Bevolking (HSN) zal een gedegen lange termijn overzicht mogelijk kunnen maken. De opzet van de HSN is het opbouwen en beheren van één representatieve database voor het negentiende- en begin twintigste-eeuwse Nederland. De basis wordt gevormd door een steekproef uit de negentiende-eeuwse geboorteakten. Hier worden vervolgens de persoonskaarten, trouw en sterfakten bijgezocht. Met behulp van deze gegevens worden longitude cohortanalyses mogelijk.⁸ Zo kan er in vergelijking met de traditionele statische steekproeven een veel dynamischer beeld van de migratieprocessen ontstaan. Jan Kok heeft met behulp van de HSN-gegevens de provincie Utrecht bestudeerd en zijn bevindingen zijn veelbelovend. De toenemende interesse voor de migratiegeschiedenis blijkt ook uit het boek dat onder redactie van Paul van de Laar, Thimo de Nijs en Johan Okkema is verschenen: *Vier eeuwen migratie: bestemming Rotterdam*.⁹ Een van de essays is gewijd aan de binnenlandse migratie naar Rotterdam aan het einde van de vorige eeuw. De bredere interesse voor dit onderwerp blijkt ook wel uit het feit dat dit boek voor alle historisch geïnteresseerden is geschreven.

Daarnaast is er het NWO pionierproject van Leo Lucassen. Doel van dit project is meer inzicht te bieden in de vraag hoe verschillende groepen immigranten hun plaats in de Nederlandse samenleving hebben gevonden, en hoe dit vestigingsproces in de periode 1860-1960 is verlopen. Om daar antwoord op te krijgen wordt zowel een aantal buitenlandse als binnenlandse groepen gevolgd over drie generaties (Duitsers, Italianen en Brabantse en Zeeuwse migranten binnen Nederland).¹⁰ Door gebruik te maken van het bevolkingsregister en andere bronnen hoopt dit project in kaart te kunnen brengen in hoeverre er groepsvorming optrad, in hoeverre mensen sociale stijging doormaakten en in hoeverre de migranten binnen Nederland bleven. Omdat de onderzoekers bovendien willen weten of het uitmaakt in welke periode men zich in Nederland vestigde, wordt een vergelijking gemaakt tussen twee periodes (1870-1879 en 1920-1929). Nauw gelieerd aan dit onderzoek is het project *Mobiliteit in*

⁷ Martha Bakker, Renée Kistemaker, Henk van Nierop, Wim Vroom & Piet Witteman, *Amsterdam in de tweede Gouden eeuw* (Amsterdam 2000)

⁸ Kees Mandemakers, 'De Historische Steekproef Nederlandse Bevolking' in: Kees Mandemakers & Onno Boonstra, *De Levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen 1995) 157 – 163. Zie ook: Kees Mandemakers, *Eindrapport HSN-proefproject : provincie Utrecht* (Amsterdam 1993)

⁹ Paul van de Laar, Thimo de Nijs en Johan Okkema, *Vier eeuwen migratie: bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998)

Holland in de 19^e en 20^e eeuw, dat aan de hand van reeds bestaande genealogische bestanden migratie- en vestigingsprocessen in het algemeen probeert te reconstrueren.¹¹ Voordeel van de bestudering binnen de migratiegeschiedenis is het loslaten van het stedelijke perspectief als uitgangspunt. Door de stad en het platteland als een op elkaar inwerkende en samenhangende eenheid te beschouwen kunnen grotere patronen zichtbaar worden gemaakt. Stadshistorici kunnen hier op hun beurt weer gebruik van maken.¹²

In de jaren zeventig hebben ook demografen en sociaal-geografen zich met de interne migratie van de eeuwwisseling beziggehouden. Zij waren voornamelijk geïnteresseerd in processen als suburbanisatie en forensisme. Als gevolg van de transport- en communicatierevolutie werd het in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw mogelijk om verder van het werk te wonen. Wanneer, op welke manier, en waar deze processen zich voordeden, waren vragen die voortkwamen uit de bestudering van de tweede grote interne bevolkingsverschuiving, de naoorlogse suburbanisatie. Het na de oorlog sterk doorgezette proces van sociale segregatie en cityvorming riep om vergelijkingen, en een zoektocht naar de wortels van deze processen. Demografen en sociaal-geografen vonden deze in de Nederlandse situatie aan het begin van de eeuw. Vanaf halfweg de jaren tachtig werd er binnen deze disciplines een consensus bereikt, en verschoof hun interesse naar andere terreinen.

Naast de onderzoekers die de binnenlandse migratie primair binnen sociaal-geografische processen bestudeerden, waren er ook sociaal-wetenschappers die de wetmatigheden van de migratiestromen wilde ontsluiten. Zij gingen op zoek naar het opstellen van een wiskundig model waarbinnen de push- en pullfactoren met elkaar in contact werden gebracht. Simpel gezegd komt het erop neer dat men in de veronderstelling verkeerde dat als die formule eenmaal was ontdekt, men daarmee het migratieproces controleer- en stuurbaar kon maken.

De Engelsman E.G. Ravenstein had reeds in 1889 een lijst van de wetmatigheden van het migratieproces opgesteld.¹³ In Nederland was het de econoom Winsemius die in 1939 als eerste de zoektocht naar de migratiewetten inzette. Ruim achttien jaar later werd deze draad weer opgepakt door In 't Veld Langeveld.¹⁴ Na de Tweede Wereldoorlog ging de econometrie

¹⁰ In het onderzoek van Gerard ter Harst worden de levenslopen van twee groepen binnenlandse migranten en hun nakomelingen gereconstrueerd. Het gaat hier om Zeeuwen en Brabanders die in de perioden 1870-79 en 1920-29 voor kortere of langere tijd naar Rotterdam kwamen. Hun nakomelingen worden tot 1960 gevolgd.

¹¹ Deze informatie is overgenomen van de internetpagina van het NWO-project, meer informatie is daar ook te vinden: <http://www.hum.uva.nl/pion-imm/>

¹² Over de integratie van de migratie en stadsgeschiedenis: zie het themanummer van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 26 (2000) vol. 4.

¹³ E.G. Ravenstein, 'The laws of migration' in : *Journal of the Statistical Society* 52 (1889) 214 - 301

¹⁴ Albert Winsemius, , *Economische aspecten der internationale migratie* (Haarlem 1939).

zich er mee bemoeien. Daarmee werd het idee toegevoegd dat de wetmatigheden ook praktisch bruikbaar konden zijn.¹⁵ Ook H. ter Heide heeft in zijn standaardwerk over de naoorlogse binnenlandse migratie nog een hoofdstuk aan het vinden van een migratiewet gewijd.¹⁶ Het boek van ter Heide, waarin hij op heldere wijze de naoorlogse migratie in kaart brengt, is echter veel breder dan dit vraagstuk.

Binnen een geheel andere sociaal wetenschappelijke traditie valt het onderzoek naar binnenlandse migratie aan de hand van interviewlijsten. Bouman en Bouman hebben in 1952 de kinderen van migranten die zich rond de eeuwwisseling in Rotterdam hadden gevestigd geïnterviewd.¹⁷ Op basis van deze lijsten, dagboeken en brieven hebben zij getracht een indruk te geven van de omstandigheden en ervaringen die de migrant heeft doorgemaakt.

Tegenwoordig is er vanuit sociaal wetenschappelijke en demografische en geografische hoek nog maar weinig aandacht voor de binnenlandse migratie. Historici hebben dit fenomeen echter pas sinds kort ontdekt. Vooral de kennis over de migratie van rond de eeuwwisseling zal met de gegevens van de HSN in combinatie met het project van Leo Lucassen de komende jaren fors worden uitgebreid. De invloed van buitenlandse literatuur op dit project is groot. Daarom eerst een overzicht van de binnenlandse migratie in internationaal perspectief.

§ 2 Binnenlandse migratie in internationaal perspectief

Het is niet de bedoeling om in deze paragraaf een volledig historiografisch overzicht te presenteren van de wijze waarop men buiten Nederland de interne migratie heeft bestudeerd. Integendeel, we zijn hier slechts geïnteresseerd in het scheppen van een kader waarbinnen de Nederlandse binnenlandse migratie begrepen kan worden. Die is namelijk niet uniek in Europa. Wat voor patronen zien de buitenlandse historici, en wat voor conclusies trekken ze?

In de demografische benadering, waarbij ook gebruik is gemaakt van stadshistorische studies wordt getracht het fenomeen van de bevolkingsverschuivingen als exponent van de modernisering en industrialisering te vangen in geografische en demografische begrippen. In

H.M. in 't Veld-Langeveld, *Migratiemotieven, migratiebeheersing en hun selectieve betekenis: een onderzoek in Oost-Groningen* (Assen 1957). Haar dissertatie verscheen nog in hetzelfde jaar onder de titel *'De weg naar het westen : migratiemotieven en migratiebeleid'*, als onderdeel van de serie 'Bouwstenen voor de kennis van de maatschappij'

¹⁵ W.H. Somermeijer, 'Een analyse van de binnenlandse migratie in Nederland tot 1947 en van 1948 tot 1957' in: *Statistische en Economische onderzoeken* 3 (1961) 117 – 174. P. Nijkamp, 'Milieu en migratie' in: *E.S.B.* 59 (1974) 1115-1119. C.W. Schouten, 'Binnenlandse migratie en regionale politiek', *E.S.B.* 60 (1975) 76 - 81

¹⁶ H. ter Heide, *Binnenlandse migratie naar Nederland* ('s Gravenhage 1965)

de loop der jaren zijn er tal van case-studie's naar de urbanisatie van specifieke steden verricht. Een goede samenvatting biedt de bundel *Urban population development in Western Europe from the late-eighteenth to the early-twentieth century* onder redactie van Richard Lawton en Robert Lee.¹⁸ In geen van de essays wordt echter een levenslooponderzoek uitgevoerd waardoor het beeld tamelijk statisch blijft. Niet de migrant, maar de stad is het uitgangspunt. Bovendien is de conclusie weinig verrassend. Uitgaand van de moderniseringstheorie wordt er getrapte migratie geconstateerd. Men trok van het platteland naar de dichtstbijzijnde stad, om later vanuit de nieuwe verblijfplaats naar een grotere stad te trekken. Los van de nuance-verschillen wordt dit patroon in zowel Engeland, Spanje als Frankrijk geconstateerd.¹⁹ In eerste instantie kwamen de nieuwkomers uit de directe omgeving van de stad, maar na verloop van tijd werd er over grotere afstand gemigreerd. Opvallend is het constant in beweging zijn van de bevolkingsgroepen. Migranten bleven niet op een plek maar trokken weer verder, of terug. Geografische mobiliteit is dan ook een belangrijk thema binnen deze studies. Verschillende factoren bepaalden de mate en de richting van de mobiliteit. Richard Lawton stelt in zijn artikel over de Britse situatie dat er een causaal verband bestaat tussen de sociale status en de mate van geografische mobiliteit. Hoe hoger de status, des te groter de mobiliteit.²⁰ Naast sociale status speelden leeftijd, burgerlijke staat en het aantal kinderen een belangrijke rol. Vooral jonge ongehuwde mannen en vrouwen bleken zeer mobiel, terwijl het beroep in grote mate de richting van de migratie bepaalde. Zo trokken hoofdsteden andere migranten aan dan havensteden. Belangrijk voor de verklaring is het type stad en het soort migranten dat zo'n stad aantrok. In deze studies is migratie een centrale factor om de geografische, economische en demografische ontwikkelingen van een stad te verklaren.

Migratiehistorici hebben doorgaans een ander uitgangspunt. Niet de stad, maar het migratiepatroon is het doel van studie. De recentelijk gepubliceerde studies van James H.

¹⁷ P.J. Bouman & W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad : een studie over de bevolking van Rotterdam* (Assen 1952)

¹⁸ Richard Lawton en Robert Lee (ed.), *Urban population development in Western Europe from the late-eighteenth to the early-twentieth century* (Liverpool 1989) In drie essays wordt de binnenlandse migratie behandeld.

¹⁹ Frankrijk, en in mindere mate Spanje zijn natuurlijk veel later en minder hevig geïndustrialiseerd dan Engeland. Voor Frankrijk en Engeland heb ik gebruik gemaakt van artikelen uit de bovengenoemde bundel: J.P. Poussou, 'The Population increase of French towns between 1750 and 1914, and its demographic consequences' in: Lawton en Lee, *Urban population* 74 – 90. En over Engeland: Richard Lawton, 'Population mobility and urbanization: Nineteenth-century British Experience' in: Lawton en Lee, *Urban population* 149 – 177. Voor Spanje heb ik gebruik gemaakt van Enriqueta Camps I Cura, 'Population turnover and the family cycle: the migration flows in a Catalan town during the Nineteenth-century' in *Continuity and Change* (1992) 225 - 245

²⁰ Lawton, 'Population' in: Lawton en Lee, *Urban population* 169 - 172

Jackson en Steve Hochstadt verwerpen het idee van modernisering en de daaraan gepaard gaande trek van het platteland naar de stad en urbanisatie. Niet de modernisering, of de push- en pull-modellen zijn het uitgangspunt, maar een dynamisch systeem waarbinnen de stad en het platteland interactieve entiteiten zijn met een continue bevolkingsbeweging daartussen. Jackson onderzocht het Ruhrgebied in de periode 1821 – 1914 en constateert een grote mate van overeenkomstigheid tussen de periode voor en tijdens de industrialisatie.²¹ Steve Hochstadt tracht de geografische mobiliteit in geheel Duitsland voor de periode 1820 – 1989 in beeld te brengen.²² Beide onderzoekers constateren dat migranten naar de plaats van bestemming terugkeerden of verder reisden, in een constante beweging en herhaling van het patroon. Het waren vooral de jonge migranten die zeer regelmatig naar de plaats van herkomst of geboorte terugkeerden. Hochstadt concludeert hier uit dat de bevolkingsgroei van de steden vooral is veroorzaakt door de natuurlijke aanwas en gezinsmigratie. Het migratiepatroon verklaren de auteurs met behulp van de onregelmatige agrarische en stedelijke arbeidsmarkt. Deze resultaten en nieuwe inzichten kunnen ook het Nederlandse migratieonderzoek in een nieuwe denkrichting sturen.

§ 3 Het migratiepatroon in Nederland

Het is niet eenvoudig de conclusies van Hochstadt en Jackson voor Nederland te toetsen. De beschikbare Nederlandse literatuur is beperkt en schiet bij veel vragen te kort omdat er vanuit een te statisch punt wordt gekeken. Zonder steekproef met levensloponderzoek is het namelijk niet mogelijk om er achter te komen of iemand na het verlaten van de stad daar later weer terugkeerde. Toch kan er op basis van het stadshistorische werk van Pim Kooij en de migratiehistorische essays van Paul van de Laar en Jan Kok een beeld worden geschetst van het Nederlandse patroon van de migratie.

Zoals gezegd, heeft Pim Kooij in zijn in 1986 verschenen dissertatie over Groningen een zeer uitgebreid hoofdstuk aan de migratie gewijd. Daarin stelt hij zich ten doel het migratieproces te doorgronden. In een schema geeft hij drie perspectieven weer die hij wil gaan bestuderen:

1. Afstand, richting en verblijfsduur
2. Groepen en individuele omstandigheden
3. Push- en pull-factoren en ‘intervening obstacles’ en ‘opportunities’

²¹ James H. Jackson, *Migration and urbanization in the Ruhr valley, 1821 – 1914* (New Jersey 1997)

²² Steve Hochstadt, *Mobility and modernity. Migration in germany 1820 - 1989* (Ann Arbor 1999)

Kooij heeft de migranten niet na aankomst gevolgd. Als gevolg daarvan blijft het beeld redelijk statisch doordat het niet bekend is of een vertrekkende migrant later weer terugkeert of al eerder in de stad is geweest. Bij de analyse van zijn gegevens is Kooij uitgegaan van de migratiewetten van Ravenstein. Alvorens die te kunnen toetsten wordt de migratie in kaart gebracht. Kooij doet dit door te kijken naar afkomst, provincie, afstand en landstreek. Vervolgens geeft hij de samenstelling van zijn populatie weer naar sexe, burgerlijke staat, leeftijd en hoeveelheid kinderen. Zo konden de verschillen in het migratiepatroon van vrouwen en mannen, én van gezinnen en individuen in kaart worden gebracht. Daarna komt het inkomen en beroep van de gemiddelde migrant aan bod, gevolgd door de correlatie tussen migratie en opleiding. Schematisch zien de uitkomsten er als volgt uit:²³

Overeenkomstig Ravenstein waren de volgende wetten:

1. De meeste migratie vond plaats over korte afstand.
2. Afstand werd in etappes overbrugd.
3. Vaak trok men daarbij trapsgewijs van een kleine naar een grotere plaats en dan weer hogerop.
4. Retourmigratie was een uitermate belangrijk bestanddeel van de migratiebeweging.
5. De migratie verliep voornamelijk van agrarische gebieden in de richting van de steden.

Het grootste deel van de bevindingen van Kooij was echter in tegenspraak met de wetten van Ravenstein:

6. Er migreerden meer mannen dan vrouwen.
7. De migranten waren over het algemeen jong en ongehuwd.
8. Gezinnen en ongehuwde vrouwen migreerden gemiddeld over kortere afstand dan ongehuwde mannen, maar het percentage van de migrerende mannen, vrouwen en gezinnen, dat een lange afstand aflegde was ongeveer gelijk.
9. Het meest werd er gemigreerd door bewoners van steden en verstedelijkende plattelandsgemeenten.

²³ Pim Kooij, *Groningen*, zet in zijn eerste paragraaf de op dat moment voor handen zijnde theorieën over migratie uiteen (79-87). Dan volgen schematisch de belangrijkste veronderstellingen en hypothesen die hij in zijn onderzoek wil verifiëren (88). Zijn aanpak, werkwijze en steekproef geeft hij in het eerste deel van de tweede paragraaf weer (89 – 92). Vervolgens brengt hij zijn steekproefpopulatie in kaart (92 – 159). In paragraaf drie, tenslotte, worden zijn uitkomsten aan de wetten van Ravenstein getoetst. De thesen zijn overgenomen (164 – 167).

10. Mensen met een hogere opleiding en/of hoog inkomen migreerden relatief vaker over grote afstand dan minder geschoolden.
11. Het rendement van de lange afstandmigratie was relatief laag. Verreweg de meeste mensen trokken verder of gingen terug.
12. De afstand werd rond 1900 minder een migratiebepalende factor. Migratie in etappes maakte steeds meer plaats voor hiërarchisch gestructureerde migratie naar steeds groter gemeenten, die niet per se in de buurt hoefden te liggen.
13. Er vond kettingmigratie plaats, waarbij mensen naar hun nieuwe bestemming werden ‘gehaald’ door personen die al eerder waren aangekomen.
14. Vrouwen en mannen fungeerden gelijkelijk als pionier bij het uitzetten van nieuwe routes
15. Familiebanden in de woonplaats betekenden een rem op migratie. Autochtonen migreerden minder vaak dan allochtonen.
16. Gezinshoofden waren het minst geneigd om (weer) te vertrekken. En als ze een eigen huis hadden werden ze nog honkvaster.
17. Ongehuwde vrouwen bleven vaker op de plaats van bestemming dan mannen in dezelfde omstandigheid.
18. Migratie was conjunctuurgevoelig. Tijdens de agrarische depressie nam de migratie af, trok men over kleinere afstanden en veranderden routes en verblijfsduur per categorie.

Deze conclusies moeten vooral als hypothetisch worden beschouwd. De gegevens van zijn steekproef schieten namelijk te kort om al deze conclusies te kunnen trekken. Op basis van de HSN dataset is Jan Kok wel in de positie om zulke uitspraken te doen. Per tienjaarlijks cohort heeft hij 200 mensen getrokken en daar vervolgens gegevens uit huwelijks- en overlijdensactes bij gezocht. Zo kan de levensloop van de steekproefpersonen op een aantal punten in de tijd worden gevolgd. Op deze manier kunnen bovendien de stad en het platteland als twee onlosmakelijke met elkaar verbonden entiteiten worden benaderd. De conclusies van Kok komen verrassend vaak overeen met de wetten van Kooij, en scherpen deze nog wat aan.

Migratie over korte afstand zien we vooral bij plattelanders. Stedelingen hadden een aanzienlijk geringere kans om te migreren, maar legden dan wel een twee keer zo lange afstand af. Korte afstandsmigratie had meestal te maken met het vinden van een woning, land, werk, of partner, iets wat een stedeling binnen de eigen gemeente kan vinden, zo betoogt Kok²⁴. Stedelingen migreerden echter ook. En waren mensen eenmaal gemigreerd, dan nam

²⁴ Jan Kok, ‘Komen en gaan. Migratiepatronen in de provincie Utrecht’ in: Kees Mandemakers & Onno Boonstra (red.), *De Levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19^e eeuw* (Assen 1995) 128 – 156 aldaar 140

de kans dat men dat nog eens zou doen sterk toe.²⁵ Deze migratie kon uiteraard ook retourmigratie zijn, Kok zegt daar echter niet veel over. Hij concentreert zich wel op de kans op migratie voor en na het huwelijk. Mensen die zich voor het huwelijk buiten gezinsverband al eens ergens anders hadden gevestigd migreren na het trouwen veel vaker dan mensen die niet eerder waren gemigreerd.²⁶ Kok sluit zich ook aan bij wet 10 van Kooij; *‘Door te migreren reageerden mensen op stimulansen, verandering en mogelijkheden die zich in sferen van opleiding, werk, ouderlijk gezin, relatievorming en woongenot voordeden’*. Kok vervolgt: *‘De keuze om al dan niet te migreren hangt samen met de specifieke arbeids- en carrière-mogelijkheden, de fase in de levensloop en gezinscyclus en ervaringen eerder in de levensloop opgedaan.’*²⁷ Ten slotte werkt Kok wet 22, waarin de beroepscategorie ook verschillende migratiepatronen tot gevolg heeft, verder uit. Losse en ongeschoolde arbeiders bleken weinig mobiel, terwijl de beroepsgroepen ondernemers, vrije beroepen en geschoolde arbeiders een relatief hogere migratiekans hadden. Verandering van beroep vergrootte de kans op migratie nog eens extra.²⁸

Paul van de Laar en Jan Bruggeman hebben een onderzoek uitgevoerd naar de binnenlandse migranten die zich tussen 1850 en 1914 in Rotterdam hebben gevestigd.²⁹ Ze zijn vooral geïnteresseerd in de vraag of de uitkomsten van de studie van Bouman en Bouman uit 1954 kloppen. Daarin werd de migratie vooral voorgesteld als de trek van de plattelandsbevolking naar de grote stad. Van de Laar en Bruggeman constateren op basis van een steekproef uit het vestigingsregister een situatie zoals die zich ook elders in Europa voordeed, namelijk een vrijwel even grote instroom van mensen als een uitstroom. Het leeuwendeel van de nieuwkomers bleek niet rechtstreeks uit het eigen geboortedorp, maar via een andere stad naar Rotterdam te zijn gereisd. De stad was geen einddoel op zich, want uit de steekproef van de onderzoekers blijkt dat maar liefst 70% al na enige tijd weer uit Rotterdam was vertrokken, de helft zelfs al na twee jaar!³⁰

Kooij en Van de Laar zien beide een even grote instroom als uitstroom in de steden. In Rotterdam zijn dit in ieder geval voor een groot gedeelte dezelfde mensen. Het lijkt er daardoor op dat de migrant geen permanente vestiging op het oog had. Dit strookt met de bevindingen van Hochstadt en Jackson, die een constante bevolkingsbeweging tussen steden en tussen het platteland en de stad signaleren. Deze constatering komt bovendien overeen met

²⁵ Kok, ‘Komen en gaan’ 146

²⁶ Kok, ‘Komen en gaan’ 154

²⁷ Kok, ‘Komen en gaan’ 155

²⁸ Kok, ‘Komen en gaan’ 148 - 153

²⁹ Bruggeman en Van de Laar, ‘Rotterdam’ 146 - 170

de bewering van Kok dat als mensen eenmaal waren gemigreerd, de kans op migratie was toegenomen.³¹ Het grote aantal migranten dat in de vestigings- en vertrekregisters is genoteerd versterkt dit vermoeden nog eens. In het volgende hoofdstuk zullen met behulp van een steekproef uit de vestigingsregisters en een beperkt levenslooponderzoek deze vermoedens worden getoetst.

³⁰ Bruggeman en Van de Laar, 'Rotterdam' 160

³¹ Kok, 'Komen en gaan' 146

3. Binnenlandse migratie naar Amsterdam 1876 – 1885

Op Sinterklaas van het jaar 1876 kwam Herman Heinrich Brorumeliesk in het gezelschap van zijn vrouw en vier kinderen naar Amsterdam. Geboren in het Duitse Berghaus was hij via Rotterdam naar Amsterdam gekomen. Het gezin van de 61-jarige Duitser betrok vervolgens een woning aan de Rozenstraat in de Jordaan. Net als Brorumeliesk kwamen de meeste *vreemdelingen* uit Duitsland. Vergeleken met interne migranten vielen zij echter in het niet. In de te onderzoeken periode was maar 10% van alle migranten die naar Amsterdam kwamen afkomstig uit het buitenland. Negentig procent werd gevormd door in Nederland geboren migranten: de groep die in dit working paper centraal staat.

In het vestigings- en vertrekregister staan de arriverende en vertrekkende migranten genoteerd. Er is voor de jaren 1876 – 1885 uit beide registers een steekproef getrokken. Zo weten we wie er Amsterdam binnenkwam en wie er Amsterdam weer verliet. Dit beeld is statisch van aard: wat de nieuwkomers in Amsterdam deden en of ze ook weer vertrokken weten we niet. Om deze leemte op te vullen en een dynamisch beeld te verkrijgen is de helft van de steekproefpersonen uit het vestigingsregister tien jaar in Amsterdam gevolgd. Met behulp hiervan willen we de migratie naar en uit Amsterdam zo volledig mogelijk beschrijven en analyseren. Het is daarbij de bedoeling om ook iets te kunnen zeggen over het migratiepatroon zelf. Eerst verdienen de steekproeven echter nog enige toelichting.

§ 1 De steekproeven

De steekproeven uit het vestigings- en het vertrekregister zijn samengesteld door Ad Knotter. Hij heeft de steekproeven getrokken om een beeld te krijgen van de beroepen die de nieuwkomers uitoefenden. Deze doelstelling heeft gevolgen gehad voor de opzet van de steekproeven. In het *vestigingsregister* werden alle migranten opgetekend die Amsterdam binnenkwamen. Het nadeel van dit register is het summiere aantal gegevens dat daaruit kan worden opgetekend.³² Voor aanvullende gegevens zoals het beroep, de straatnaam en de godsdienst moet het bevolkingsregister worden geraadpleegd. Daar staat echter alleen bij de gezinshoofden altijd het beroep vermeld. Knotter heeft zich daarom tot deze groep beperkt. In het vestigingsregister staan de gezinshoofden aangeduid met een ‘H’. Van elk jaar is geteld

³² Voor een meer uitgebreide bespreking en inhoudelijke opsomming van de registers van Amsterdam waarin migranten die aankwamen werden opgetekend, alsmede die registers waarin de vertrekkers werden genoteerd kan bijlage 1 worden geraadpleegd.

hoeveel keer er een 'H' werd aangetroffen. Vervolgens zijn er met een regelmatige interval 50 migranten uit de H-populatie getrokken. Uiteindelijk werden er op deze manier 500 migranten geselecteerd voor de periode 1876 – 1885 (50 per jaar). Deze personen zijn vervolgens door Knotter opgezocht in het bevolkingsregister. Met behulp van een aantal andere registers en bestanden heb ik zelf het aantal gegevens nog eens uitgebreid (zie bijlage 2).

In het vertrekregister is de aanduiding van de gezinshoofden met een 'H' niet consequent gevolgd waardoor Knotter hier niet alleen de gezinshoofden kon selecteren. Deze steekproef bestaat daarom uit *alle* migranten, zowel de gehuwde als ongehuwde migranten. Wel zijn ook hier telkens 50 personen per jaar geselecteerd. Voor hen geldt eveneens dat het bevolkingsregister is geraadpleegd voor aanvullende gegevens. In beide steekproeven bevinden zich ook geboren Amsterdammers en buitenlanders, deze twee groepen zijn niet in de analyses meegenomen.

De bovenstaande data zijn statisch van aard. Het zijn een aantal momentopnamen achter elkaar die alle genomen zijn op het moment van vestiging. Het is met deze gegevens niet mogelijk om inzicht te krijgen in het proces na aankomst. Van de helft van de steekproefpopulatie (1876 – 1880, exclusief geboren Amsterdammers, in totaal 168 personen) is daarom onderzocht hoe het hen de eerste tien jaar na aankomst verging. Daarbij heb ik mij geconcentreerd op de veranderingen van het woonadres en het beroep, alsmede op de eventuele vertrekdatum en bestemming. De periode van tien jaar is gekozen omdat aangenomen kan worden dat iemand die tien jaar in de stad bleef, een grote kans heeft daar ook te blijven wonen. Met de verkregen gegevens kan behalve de verblijfsduur, ook het verschil in woonplek en beroep worden achterhaald. Dit zijn wel allemaal gehuwde migranten. Deze groep vormde maar 12% van de totale migratiestroom naar de stad, zoals tabel 1 laat zien.

Tabel 1 Gehuwde interne migranten als percentage van het totale aantal nieuwkomers naar Amsterdam 1876-1885

	Vestiging	Gehuwden	In %
1876	14190	1055	7%
1877	16076	1960	12%
1878	16799	1985	12%
1879	18092	2277	13%
1880	18843	2484	13%
1881	21788	2202	10%
1882	24103	2251	9%
1883	25025	3335	13%
1884	20987	2849	14%
1885	19582	2757	14%
	195485	23155	12%

Bron: Statistisch jaarboek Amsterdam 1901 & Ad Knotter Economische Transformatie p. 295

Om inzicht te krijgen in de herkomstplaats van de ongehuwde migranten is gebruik gemaakt van de ‘‘Lijst Van Tijn’’. Theo van Tijn heeft voor zijn nooit verschenen opvolger van *Twintig jaren Amsterdam* de vestigingsregisters van de jaren 1870 – 1890 bestudeerd. Hij heeft opgetekend wat de herkomstplaatsen van alle migranten waren, en in welke buurt zij zich vestigden. De lijst leek in eerste instantie niet bruikbaar, in bijlage 2 staat uiteengezet waarom er besloten is de lijst *wel* te gebruiken.

De steekproeven zien er schematisch als volgt uit:

Vestigingsregister

Vestigingsregister

- 1876 – 1885
- 50 per jaar, 500 in totaal,
- zowel geboren Nederlanders, Amsterdammers als buitenlanders
- mannelijke gezinshoofden,
- altijd in gezelschap van vrouw en eventueel kinderen.
- Bevolkingsregister geraadpleegd voor aanvullende gegevens
- In de analyse zijn zowel de personen die in Amsterdam zijn geboren als de personen die in het buitenland zijn geboren niet meegenomen
- In de analyse zal deze groep worden aangeduid als **gehuwden**

Vertrekregister

Vertrekregister

- 1876 – 1885
- 50 per jaar, 500 in totaal
- zowel geboren Nederlanders, Amsterdammers als buitenlanders
- zowel mannelijke gezinshoofden *als* alleenlopenden, kortom alle migranten die vertrokken
- Bevolkingsregister geraadpleegd voor aanvullende gegevens
- In de analyse zijn zowel de personen die in Amsterdam zijn geboren als de personen die in het buitenland zijn geboren niet meegenomen
- In de analyse zal deze groep worden aangeduid als **alle migranten**

1876 - 1880

Tien jaar lang gevolgd

- 1876 – 1880
- van de 50 per jaar alleen de personen die *niet* in Amsterdam en *niet* in het buitenland zijn geboren gevolgd = 168 personen
- mannelijke gezinshoofden
- altijd in gezelschap van vrouw en eventueel kinderen.
- Tien jaar vanaf aankomstdatum in het bevolkingsregister gevolgd

‘Lijst Van Tijn’

- De ‘Lijst Van Tijn’ is *geen* steekproef maar de gegevens zijn wel afkomstig uit hetzelfde vestigingsregister.
- Periode: 1870 – 1890
- Maar twee gegevens: plaats van *herkomst* en buurt van vestiging in Amsterdam

§ 2 De geografische herkomst van de migrant

Niet iedereen migreerde rechtsreeks naar Amsterdam. Zo kwam de Drachtenaar Rinze Velzing via Leeuwarden naar Amsterdam. Het is echter heel goed mogelijk dat deze Fries tussen de plaats van geboorte en van herkomst nog in tal van andere steden heeft gewoond. Daar is in de Amsterdamse registers echter geen antwoord op te vinden. Desondanks kunnen we op basis van de plaats van herkomst en de plaats van geboorte een redelijk beeld schetsen van de geografische omzwervingen van de migranten.

*Tabel 2 Binnenlandse migranten naar plaats van herkomst en geboorte. Totaal en gehuwden vergeleken, Amsterdam 1876 – 1885 (in procenten)*³³

	Totaal	Gehuwden			
	Provincie van Herkomst	Provincie van Herkomst	Provincie van Geboorte	Geboorteprovincie = provincie van herkomst	Rechtstreeks uit geboortedorp
	<i>N=90570</i>	<i>N=447</i>	<i>N=447</i>	<i>N=219</i>	<i>N=95</i>
Groningen	4	5	5	48	26
Friesland	8	9	11	53	24
Drente	2	1	1	50	50
Overijssel	7	3	6	37	22
Gelderland	12	5	5	33	13
Utrecht	10	10	8	53	50
Noord-Holland	29	36	40	57	14
Zuid-Holland	21	18	15	45	27
Zeeland	2	2	4	26	21
Noord-Brabant	4	2	3	14	7
Limburg	1	0	1	0	0

Bron: 'Lijst Van Tijn' (kolom 2) & steekproef vestigingsregister (kolommen 3 – 6)

De 'Lijst Van Tijn' (kolom 2) maakt het mogelijk om van zowel de gehuwde als de ongehuwde migranten de provincie van herkomst te laten zien. Noord-Holland steekt er duidelijk met kop en schouders boven uit, op eerbiedige afstand gevolgd door Zuid-Holland. Het is de eigen provincie (NH) waar de meeste migranten vandaan komen. Vergelijken we nu de kolommen twee (alle migranten) en drie (gehuwde migranten) met elkaar, dan springen er

³³ Tabel 2 is samengesteld uit gegevens die zijn ontleend aan de 'Lijst Van Tijn' (kolom 2, alle migranten: gehuwden, ongehuwden, vrouwen en mannen), en aan de steekproef in het vestigingsregister (gehuwden, voornamelijk mannen). De 500 proefpersonen zijn hier gereduceerd tot 447 doordat de geboren buitenlanders (38), en diegenen van wie de geboorteplaats niet meer te achterhalen bleek (14), eruit zijn gehaald. Kolom vijf is berekend door de migranten waarvan de provincie van geboorte en herkomst overeenstemmen als percentage uit te drukken van het totale aantal Nederlandse migranten (N=447). Dit is per provincie gedaan (kolom 5/4). Hoeveel er rechtstreeks zijn gemigreerd is berekend door kolom 6 door kolom 4 te delen. Zo komen er bijvoorbeeld 23 migranten uit de provincie Groningen. Elf daarvan zijn in die provincie geboren en hebben er hun plaats van herkomst. Dat is 48%. Van die elf migranten zijn er zes rechtstreeks uit de eigen geboorteplaats naar Amsterdam gemigreerd, dus $6/23 = 26\%$.

twee opvallende verschillen uit. Ten eerste blijkt het verschil tussen Noord- en Zuid-Holland aanzienlijk groter (verticale vergelijking). En ten tweede verschillen de percentages van de provinciën Overijssel en Gelderland aanzienlijk (horizontale vergelijking). Uit beide gewesten komen bijna dubbel zoveel alleenstaanden als gehuwden. Een verklaring hiervoor zal moeten worden gezocht in het herkomstgebied.³⁴

De kolommen drie en vier laten ons respectievelijk de provincie van herkomst en de provincie van geboorte van de gehuwde migranten zien. Als we deze met elkaar vergelijken, dan valt de positie van Friesland op. Uit kolom vier blijkt namelijk dat deze de derde grote leverancier van migranten is, met een achterstand van maar vier procent op Zuid-Holland. Uit Friesland migreerde dus duidelijk een aanzienlijk aantal gehuwden. Voor Zuid-Holland en Utrecht geldt dat zij beide meer een doorgangsgebied vormden (horizontale vergelijking). De grote steden vormden in beide provincies de belangrijkste herkomstplaatsen. Voor Zuid-Holland is Rotterdam de grootste leverancier, gevolgd door Den Haag. Dat er zoveel migranten uit Rotterdam komen past in de uitkomsten van Van de Laar en Bruggeman die een intensief contact tussen de Maasstad en Amsterdam signaleerden.³⁵ Een tweede overeenkomst tussen de Rotterdamse situatie en die van Amsterdam is te zien in het grote aantal migranten dat eerst binnen de eigen provincie migreerde alvorens de stap naar het westen te wagen (kolom 5). In het vorige hoofdstuk kwam al naar voren dat dit een kenmerk is van de laat negentiende-eeuwse urbanisering. Een derde overeenkomst met de bevindingen voor Rotterdam, ligt in het hoge percentage dat zich eerst in de randgemeenten had gevestigd, alvorens de stad in te trekken.³⁶ Bij Amsterdam doet zich een vergelijkbare situatie voor. De gemeenten Sloten, Watergraafsmeer en bij uitstek Nieuwer-Amstel zijn samen goed voor gemiddeld 40% van de jaarlijkse migratiestroom uit Noord-Holland.³⁷ De lagere belastingen, de lagere huren en het lagere kosten voor levensonderhoud zullen debet zijn geweest aan de populariteit van de randgemeenten. Daarnaast zou de migrant de randgemeente wellicht ook hebben gebruikt om te acclimatiseren.³⁸ De annexatie van Nieuwer-Amstel door Amsterdam in 1896 maakte een eind aan de grootste forensengemeente van de stad.

Van wat voor soort migratie is er nu sprake? We constateerden al dat er een verschil bestaat tussen de plaatsen van herkomst en die van geboorte. Niet iedereen migreerde

³⁴ Zo zou het bijvoorbeeld kunnen zijn dat er een groot aantal dienstmeisjes uit deze provinciën afkomstig zijn.

³⁵ Bruggeman en Van de Laar, 'Rotterdam' 152

³⁶ Bruggeman en Van de Laar, 'Rotterdam' 149 – 154

³⁷ Dit blijkt uit de 'Lijst Van Tijn'. Het gaat hier dus om de plaats van herkomst van de gehuwde en ongehuwde migranten, zowel mannen als vrouwen

³⁸ Dit idee werd door Gerard ter Harst geopperd op basis van zijn lopende onderzoek naar Brabantse en Zeeuwsche migranten in Rotterdam.

rechtstreeks naar Amsterdam. Het gemiddelde van kolom 6 is 21%, dus het leeuwendeel van de migrantenstroom is via een andere plaats naar Amsterdam gekomen. Afstand werd in etappes overbrugd. We weten echter niet of de migranten ook op weg waren naar Amsterdam. Daarvoor is meer kwalitatief materiaal noodzakelijk. Desalniettemin kunnen we op basis van onze gegevens wel de geografische richting van de stroom in kaart brengen.

Tabel 3 De geografische richting van de gehuwde migranten (1876 – 1885), gemeten naar de afstand tussen Amsterdam en de plaats van geboorte en herkomst³⁹

	Aantal migranten	In %
Rechtstreeks	96	28%
Dichterbij	139	40%
Verder weg	100	29%
Onbekend	11	3%
	N=346	100%

Bron: steekproef vestigingsregister

Van alle binnenlandse migranten die niet in Amsterdam zijn geboren, is van zowel de plaats van geboorte, als de plaats van herkomst, berekend hoeveel kilometer die van Amsterdam lag. Aan de hand van die gegevens kan een beeld worden verkregen van de richting van de migratie. Deze blijkt duidelijk westelijk te zijn. Want bij bijna zeventig procent (rechtstreeks en dichterbij samen) lag de plaats van herkomst dichterbij Amsterdam in vergelijking met de geboorteplaats. De overige dertig procent koos eerst voor een plaats die verder weg lag. Dat hoeft op zichzelf nog niet merkwaardig te zijn, want uit het onderzoek van Pim Kooij blijkt dat de stad Groningen als springplank naar een buitenprovinciale bestemming werd gebruikt. Migrantten zochten een steeds grotere stad op. Maar deed de voornoemde 30% dat dan ook? Is de plaats van herkomst groter dan de plaats van geboorte? We hebben hierop een antwoord gezocht door gebruik te maken van de sinds kort gedigitaliseerde volkstellingen. Ditmaal werd van wederom zowel de plaats van herkomst, als die van geboorte, de inwonersaantallen becijferd.⁴⁰ De uitkomsten hebben we vervolgens gerangschikt in vier categorieën: plaatsen die, minder dan 5.000 inwoners, tussen de 5.000 en 20.000, tussen de 20.000 en 100.000 en

³⁹ Er is berekend wat hemelsbreed de afstand in kilometers is. Tussen Amsterdam en de plaats van herkomst, en tussen Amsterdam en de plaats van geboorte. Hiervoor is gebruik gemaakt van het HSN Plaatsnamen bestand. Vervolgens zijn de uitkomsten van de plaats van herkomst afgetrokken van die van de geboorteplaats. Is de uitkomst een negatief getal, dan was de migrant eerst verderweg gereisd, is de uitkomst een positief getal, dan was hij dichterbij Amsterdam toegekomen, en is het nul dan was hij rechtstreeks gemigreerd. Het totale aantal migranten is hier 346 omdat er van de 447 101 geboren Amsterdammers afgehaald moesten worden.

⁴⁰ Het internetadres is : [Hhttp://www.volkstelling.nl](http://www.volkstelling.nl)H, het gebruikte bestand is het 'aanhangel'. Van elke provincie staan alle plaatsnamen gegeven en daarvan de inwonersdichtheid en het aantal hectare per gemeente. Zo kan worden berekend hoeveel mensen er hebben gewoond. Dat het de gegevens van 1899 zijn is niet

meer dan 100.000 inwoners hadden (deze indeling is overgenomen van de volkstellingen zelf). Tabel 4 is het resultaat.

Tabel 4 Plaats van herkomst en plaats van geboorte van gehuwde migranten, vergeleken op basis van inwoneraantal en de afstand tot Amsterdam (1876 – 1885)

Plaats van herkomst is:	De plaats van herkomst is dichterbij dan de plaats van geboorte	De plaats van herkomst is verderweg dan de plaats van geboorte
	(N=145)	(N=84)
Even groot	24%	21%
Groter	38%	54%
Kleiner	22%	13%
Onbekend	15%	12%
	100%	100%

Bron: steekproef vestigingsregister

De verschillen zijn significant. De migranten die eerst verder weg reisden kozen eerder voor een grotere dan voor een kleinere stad. Uiteindelijk blijkt echter dat de migranten die al richting het westen reisden, ook een voorkeur hadden voor een grotere stad, zij het in mindere mate.

We zien dus duidelijk een zowel steps- als trapsgewijs patroon van migratie. Zo blijken de hier relevante wetmatigheden van Ravenstein en Kooij ook in het Amsterdamse geval zichtbaar. Het kilometerbestand heeft echter nog meer mogelijkheden. Zo kan het herkomstgebied van de migranten binnen andere dan de provinciegrenzen worden bekeken. Wat het nadeel wegneemt dat sommige grote plaatsen in Utrecht en Zuid-Holland dichterbij Amsterdam liggen dan bijvoorbeeld Den Helder. We hebben Amsterdam als epicentrum van Nederland gekozen, vervolgens hebben we daar denkbeeldige cirkels van telkens 25 kilometer omheen getrokken.

Tabel 5 Afstand van de geboorteplaats van de gehuwde migranten tot Amsterdam (1876 – 1885)

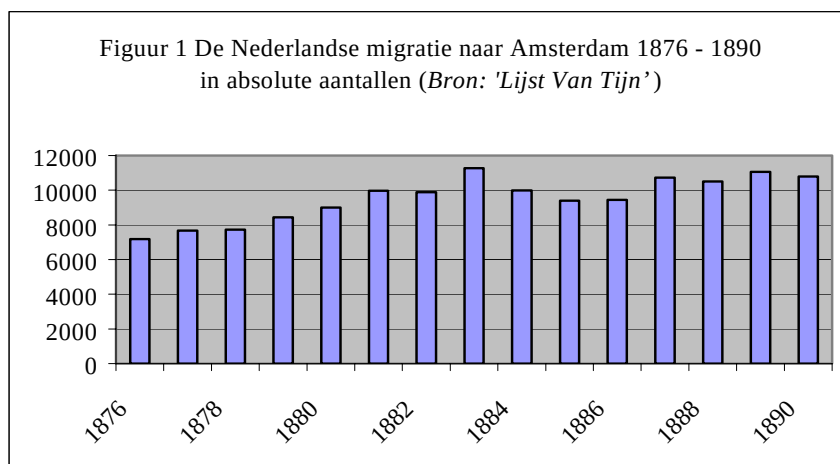
Afstand	aantal	in %
< 26	59	17%
26 – 50	61	18%
51 – 75	76	22%
76 – 100	61	18%
101 – 125	43	13%
> 125	41	12%
	341	100%

Bron: Steekproef vestigingsregister

bezwaarlijk aangezien de plaatsen in vier grove categorieën worden ingedeeld, en het dus niet om een enkele inwoner meer of minder gaat.

De cirkel 50 – 75 trekt meer mensen aan dan de twee dichtstbijzijnde cirkels. De ligging van Den Helder (62 km), Rotterdam (59 km) en Den Haag (53 km) in de straal 50 – 75 is de oorzaak hiervan. Uit deze drie steden kwamen de meeste mensen naar Amsterdam. De migranten kwamen dus niet alleen uit de dichtstbijzijnde steden en dorpen naar Amsterdam. Bovendien blijkt uit het grote aandeel dat de drie voornoemde steden getalsmatig innemen dat de migratie zeker niet alleen vanaf het platteland naar de stad loopt. Tussen de steden onderling bestond een druk verkeer van personen.

Op basis van het voorgaande is het duidelijk dat de migratiestroom te divers is om te worden verklaard met simpele push- en pullfactoren. Dat sluit echter niet uit dat de specifieke ontwikkeling van de Amsterdamse economie wel van invloed kan zijn geweest op de migratiestroom. In bijlage 3.A zijn een twaalfstal diagrammen bijeengebracht waarin het aantal migranten staat weergegeven dat jaarlijks naar Amsterdam trok. De diagrammen zijn gebaseerd op de ‘Lijst Van Tijn’ en representeren derhalve de *totale* migratie (gehuwden, ongehuwden, mannen en vrouwen) naar de hoofdstad. Het verloop van de twaalf golfbewegingen vertoont een opvallende gelijkenis.

Vanaf midden jaren zeventig is er een duidelijke opgaande lijn met een piek in 1883, waarna een daling wordt ingezet die in de tweede helft van de jaren tachtig weer ombuigt in een stijging. Interessant wordt het als daar de economische conjunctuur van Amsterdam naast leggen. Uit het onderzoek van Van Zanden blijkt dat de Amsterdamse conjunctuur tussen 1869 en 1882 een opgaande lijn vertoonde, en tussen 1884 en 1888 een neergaande. Dit beeld komt inderdaad naar voren in het bovenstaande diagram. De Amsterdamse economie lijkt dus van invloed te zijn geweest op de fluctuaties in de migrantenstroom.

§ 3 Kenmerken van de migrantenstroom

De migrantenpopulatie kunnen we van meer reliëf voorzien door er andere kenmerken bij te betrekken: leeftijd, beroep, godsdienst, en in de volgende paragraaf, de vestigingsplaats. We moeten hier echter in het achterhoofd houden dat het hier om gehuwde manlijke migranten gaat. Zo hoeven wij niet nader in te gaan op de burgerlijke staat, en zal het geenszins verbazen dat de gemiddelde leeftijd tamelijk hoog ligt. Maar liefst 60% was tussen de dertig en vijftig jaar oud. De gemiddelde leeftijdopbouw verschilt nauwelijks per provincie.⁴¹ ‘Als men eerder was gemigreerd nam de kans toe dat men later ook zou migreren’ zo constateert Jan Kok in zijn studie naar Utrecht.⁴² Zijn these impliceert dat de kans groot is dat de migranten die we in Amsterdam aantreffen al eerder in hun leven waren gemigreerd. Migreren op oudere leeftijd deed men immers sneller als dat in een eerder stadium al gewoon was geworden. We zullen dit straks bevestigd zien bij de vertrekkende migranten. Ook daarvan was negentig procent al eerder gemigreerd. Het is bij de bespreking van de leeftijd nuttig om het aantal kinderen erbij te betrekken. De gegevens daarover zijn echter beperkt. Ten eerste is er alleen bekend hoeveel kinderen er met hun ouders waren meegereisd naar Amsterdam, en ten tweede is deze informatie alleen voorhanden voor de migranten die tussen 1876 en 1880 de hoofdstad binnen zijn gekomen.⁴³ Uit de beschikbare gegevens blijkt dat een kwart van alle Nederlandse nieuwkomers zonder kinderen arriveerde, de helft één, twee of drie kinderen meebracht, en een kwart met meer dan drie telgen aankwam. Tussen het aantal meegebrachte kinderen en de leeftijd van de migrant bestaat in deze steekproef geen significante relatie. Dit doet vermoeden dat lang niet alle kinderen zijn meegereisd. Wellicht dat sommigen al waren getrouwd, anderen elders werkten en woonden, of in sommige provincies er een specifiek huwelijks en vruchtbaarheidspatroon was.⁴⁴

De Amsterdamse conjunctuur heeft invloed gehad op de intensiteit van de migratie, maar heeft de economie ook invloed gehad op het *soort* beroepsgroepen dat de stad aantrok? De Amsterdamse economie beleefde tussen 1869 en 1882 een opgaande conjunctuur. Van Zanden wijst een vijftal kunstmatige impulsen aan die de Amsterdamse economie hebben gestimuleerd. Ten eerste was er de Atjehoorlog die een groot aantal orders van het leger tot gevolg had, waarvan onder andere de scheepsbouw profiteerde. Deze sector kreeg nog een

⁴¹ Zie de tabel in bijlage 3.B

⁴² Jan Kok, ‘Komen en gaan’ 137

⁴³ In de steekproef zoals ik die van Knotter kreeg waren de gegevens over het aantal meegereisde kinderen niet opgezocht. Voor de jaren 1876-1880 heb ik een levenslooponderzoek uitgevoerd, en passant heb ik toen voor iedereen het aantal kinderen bij aankomst genoteerd. Zie bijlage 3.C.

extra impuls door de opening van het Noordzeekanaal in 1876. Maar niet alleen de scheepsbouw profiteerde van de opening van het kanaal, ook de handel en koopvaardij voeren er wel bij. De derde impuls waren de infrastructurele uitbreidingen die er werden gerealiseerd. Als vierde impuls noemt Van Zanden de florerende diamantnijverheid; de ‘Kaapse tijd’. Als vijfde, ten slotte, kan de groei van de bouwnijverheid worden genoemd. De nieuwbouw verzesvoudigde in 15 jaar. Hiernaast stegen de nominale en reële lonen in de tweede helft van de jaren zeventig, wat de koopkracht verbeterde en een grote binnenlandse afzetmarkt voor tal van producten mogelijk maakte.⁴⁵ De bouw, de diamantnijverheid en het havenbedrijf waren tot halverwege de jaren tachtig de sterkst groeiende economische sectoren. Sectoren die niet konden profiteren van de bovengenoemde impulsen, zoals de suikerraffinaderij en de bierbrouwerij maakten juist een diepe crisis door. Toen begin jaren tachtig de tijdelijke investeringen wegvielen, kwam de internationale economisch crisis extra hard aan. Tegelijk met de verdieping van de crisis nam het aantal werklozen en bedeeden sterk toe. Vooral tussen 1884 en 1888 en tussen 1892 en 1896 was de werkloosheid ongekend hoog. Deze conjuncturele economische problemen schiepen het klimaat voor een structurele transformatie van de economie.⁴⁶ Knotter spreekt in dit verband met Van Zanden over het ontstaan van een duale economische structuur. Naast de kleine lokaal gerichte ambachtsbedrijven ontstonden grotere fabrieken. Dit deed zich voor in zowel de meubelmakerij, de drukkersbedrijven, de metaalindustrie, de broodbakkerij, de sigarenmakerij en de andere genotsmiddelenindustrieën. Het zijn dan ook juist deze sectoren die na 1890 de grootste groei doormaakten. Tegelijkertijd raakten de van oudsher belangrijke Amsterdamse sectoren als de schoenmakerij en de goud- en zilversmeden in het slop. Deze duale structuur, die wordt gekenmerkt door het bestaan van kleinbedrijf naast grootbedrijf, had ook gevolgen voor de arbeidsmarkt. De kleine, meer ambachtelijke en slechter betaalde arbeidssectoren konden door de grotere worden gebruikt om nieuw personeel uit te rekruteren.⁴⁷

Om na te gaan in hoeverre interne migranten juist in de groeiende sectoren terecht kwam, zijn in tabel 6 de beroepen van de nieuwkomers vergeleken met de samenstelling van de Amsterdamse beroepsbevolking.

⁴⁴ Bijlage 3.C geeft deze gegevens weer.

⁴⁵ Jan Luiten van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam 1825 – 1914* (Bergen 1987) 52, 53

⁴⁶ Van Zanden, *industrialisatie* 52 – 56

⁴⁷ Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt: Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991) 240. Van Zanden, *industrialisatie* 57.

Tabel 6 Beroepssectoren van de gehuwde migranten (1876-1885), vergeleken met de beroepsbevolking van Amsterdam tijdens de beroepstelling van 1889⁴⁸

	Gehuwde migranten	A'damse bevolking
Economische sector	<i>N=447</i>	<i>N=165524</i>
Boek/ steen/ diamant	3%	8%
Bouwbedrijven	16%	9%
Houtbewerking	1%	2%
Kleding en reiniging	2%	7%
Leer, wasdoek, rubber	2%	2%
Metaalnijverheid	6%	4%
Scheepsbouw	1%	1%
Voedings en genotsmiddelen	4%	6%
Landbouwbedrijf	1%	1%
Handel	11%	14%
Verkeerswezen	17%	16%
Administratieve beroepen	2%	6%
Overige bedrijven, vrije beroepen	5%	2%
Onderwijs	1%	2%
Huiselijke diensten	1%	15%
Losse werklieden	13%	2%
Overheid	2%	1%
In dienst van kerken	0%	1%
Onbekend, zonder of gepensioneerd	10%	0%
	100%	100%

Bron: steekproef vestigingsregister & Ad Knotter *Economische* p. 264, 265

De bouwsector en de losse werklieden waren, in vergelijking met het aanwezige arbeidspotentieel, duidelijk de sectoren waarin relatief veel migranten werk vonden. De enorme groei van de stad en haar infrastructuur manifesteert zich duidelijk in deze tabel. De grootste beroepsgroepen die emplooi in de bouw vonden, waren metselaars en timmerlieden. Traditionele beroepen als kleermakers, smeden en schoenmakers zijn ook ruim vertegenwoordigd. De opkomende sector sigarenmakerij resulteert in een groot aantal sigarenmakers onder de migranten. De oplevende handel en scheepvaart door de opening van het Noordzeekanaal is ook zichtbaar in de hoge percentages zee- en kooplieden. De beroepsmatige samenstelling van de migrantenstroom duidt op een stad met een zowel traditionele economie als een zich moderniserende en uitbreidende grootstad.⁴⁹

⁴⁸ De kolom gehuwde migranten is samengesteld uit de steekproef van het vestigingsregister. De kolom 'A'damse bevolking' bestaat uit gehuwden, alleenlopenden, mannen en vrouwen. Deze is samengesteld op basis van de beroepstelling van 1889, zoals weergegeven in het boek van Ad Knotter, *Economische Transformatie* 255-265. Voor de indeling die door mij is gehanteerd verwijs ik naar bijlage 3.D.

⁴⁹ De beroepen van de migranten staan opgesomd in bijlage 3.D

Uit de sectoren waar emplooi werd gevonden, blijkt dat er een zekere communicatie moet hebben bestaan waardoor de migrant op de hoogte was van de Amsterdamse situatie. Kranten waren er in deze tijd nog niet op grote schaal, al kwam vanaf 1869 met de afschaffing van het dagbladzegel (een indirecte belasting) een steeds bredere verspreiding langzaam op gang. De kranten waren bijna allemaal nog regionaal georiënteerd.⁵⁰ Pas na de jaren negentig werd de krant steeds breder verspreid en kon er via advertenties personeel worden geworven. Zo beschrijft de geboren Fries, en voormalig hoofdcommissaris van de Amsterdamse politie, H. Voordewind, in zijn memoires zijn komst naar Amsterdam in 1909: *‘(...) als schipperszoon zat mij het varen in het bloed, (...) Tot mijn grote verbazing en nog grotere teleurstelling, werd ik (...) voor de zeedienst afgekeurd. (...) Ik ging dus een baan zoeken. Het toeval, dat in het leven zo’n grote rol speelt, wilde dat mijn aandacht viel op een oproeping in een der Hollandse bladen, waarin jongelui werden gevraagd voor de betrekking van surnumerair bij de Amsterdamse Politie.*⁵¹ Deze en andere manieren van massacommunicatie bestonden er voor de jaren negentig nog nauwelijks. De nieuwtjes werden mondeling doorgegeven. Hierbij past ook de kettingmigratie, waarbij men via een familielid of kennis te horen kreeg dat er werk voorhanden was.

De volgende vraag is, of er een verband is tussen de provincie van geboorte en de economische sector waarin werk werd gevonden.

⁵⁰ Hans Knippenberg & Ben de Pater, *De Eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 67-70

⁵¹ H. Voordewind, H., *De commissaris vertelt: veertig jaren bij de Amsterdamse politie* ('s-Gravenhage 1949) 7

Tabel 7 Gehuwde nieuwkomers in Amsterdam (1876 – 1885), uitgesplitst naar beroepsgroep en provincie van geboorte, zonder Drente en Limburg (in procenten)

Beroepsgroep	Gro- ningen	Fries- land	Over- ijssel	Gelder- land	U- trecht	Noord- Holland	Zuid- Holland	Zee- land	Noord- Brabant	Totaal
	N=23	N=49	N=27	N=24	N=34	N=181	N=67	N=19	N=14	N=447
Boek/ steendrukkerij	9	0	4	0	0	4	6	0	0	3
Bouwbedrijven	9	20	15	29	15	12	12	32	43	16
Kleding en reiniging	4	0	0	0	6	2	4	5	0	2
Leer, wasdoek, rubber	0	2	4	0	0	2	3	0	14	2
Metaalnijverheid	0	4	4	0	6	8	9	5	7	6
Genotsmiddelen	9	2	4	8	9	2	7	0	0	4
Handel	13	12	7	17	21	14	1	5	0	11
Verkeerswezen	17	24	15	21	15	18	18	5	0	17
Administratief	0	2	7	0	0	2	0	0	0	2
Vrije beroepen	4	0	4	8	9	5	10	0	7	5
Onderwijs	9	0	4	0	3	0	1	5	0	1
Losse werklieden	9	24	7	0	6	13	7	37	7	13
Overheid	4	2	4	0	3	2	0	0	7	2
Zonder of gepensioneerd	13	4	11	8	6	10	16	5	7	10
Overige	0	2	11	8	3	5	3	0	7	4
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: steekproef vestigingsregister

Uit tabel 7 blijkt dat er inderdaad een duidelijke relatie heeft bestaan tussen de provincie van geboorte en de beroepsgroep waar iemand emplooi in vond. Ook binnen de provinciës zelf is de keuze voor een bepaalde beroepsgroep niet toevallig. Door het numeriek lage aantal steekproefpersonen is het echter alleen mogelijk de provinciën Friesland en Noord- en Zuid-Holland apart te bespreken, de overige moeten worden samengevoegd. Wat blijkt is dat de Friezen voornamelijk werk zochten in de bouw, in het verkeerswezen en als losse werkmán. De migranten die binnen Noord-Holland waren geboren kwamen in bijna dezelfde spectra van de arbeidsmarkt terecht. De Zuid-Hollanders ten slotte, springen er alleen bij het verkeerswezen uit. Van de overige provincies is zowel het onderwijs als de bouw relatief oververtegenwoordigd. Opvallend is daar juist het relatief lage percentage dat in het verkeerswezen emplooi zocht. Bij nader inzien zijn deze verschillen makkelijk te verklaren. De beroepen die onder het verkeerswezen zijn geschaard hebben namelijk vrijwel allemaal met de scheepvaart te maken. De meeste migranten uit Noord-Holland waren afkomstig uit

Den Helder, terwijl de Zuid-Hollanders voornamelijk uit Rotterdammers bestonden, en dit zijn nu juist de steden waar de scheepvaart een belangrijke werkgever was.

Bij de losse werklieden is het duidelijk tot welke sociale laag deze groep behoorde. Bij de overige sectoren is het echter minder voor de hand liggend. Om daar inzicht in te krijgen kan het beroep als indicator voor de sociale klasse worden gebruikt. Reeds vanaf de jaren zestig van de 20^e eeuw is er geprobeerd om een adequate sociale stratificatie te maken. De oudste, en meest bekende is de indeling Van Tulder. In het overzichtswerk van Kees Mandemakers en Onno Boonstra passeren de opvolgers van de schaal Van Tulder de revue. Die blijken echter geen werkelijke verbetering of verandering.⁵² We hebben daarom gekozen om de beroepen in te delen op de schaal Van Tulder. De beroepen worden aan de hand van de CBS-standaard ingedeeld in zes categorieën, te weten:

1. Lagere lage klasse
2. Hogere lage klasse
3. Lagere middenklasse
4. Hogere middenklasse
5. Lagere hoge klasse
6. Hogere hoge klasse

Klasse is hier gebruikt in de zin van een sociale laag van de samenleving, de werkelijkheid wordt zo versimpeld tot een zesledige maatschappij. Omdat voor de keuze ‘geen beroep’ geen nummer voorhanden is, zijn die ingedeeld in een door mij toegevoegd categorie ‘geen’. In tabel 8 zijn de Nederlandse nieuwkomers gerangschikt op de Van Tulderschaa.

⁵² Kees Mandemakers, *Negen classificaties voor 19e en 20e eeuwse beroepstitels* (Amsterdam 1995). Zie ook: O.W.A. Boonstra & C.A. Mandemakers, “‘Ieder is het kind zijner eigene werken’ Sociale stratificatie en mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw’ in: J. Dronkers & W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland : sociale gelaagdheid en mobiliteit* (Assen 1995) 125 – 141

Tabel 8 Gehuwde migranten (1876 – 1885) gerangschikt naar provincie en de schaal Van Tulder, zonder Drente en Limburg (in procenten)

Van Tulder-Schaal	Gro-ningen N=23	Fries-Land N=49	Over-ijssel N=27	Gelder-Land N=24	Utrecht N=34	Noord Holland N=181	Zuid Holland N=67	Zeeland N=19	Noord Brabant N=14	Totaal N=447
1	9	24	7	0	6	15	10	37	14	14
2	26	16	11	8	29	17	24	11	14	18
3	22	41	30	63	41	40	42	37	43	40
4	9	8	33	8	15	12	3	5	21	11
5	13	6	11	8	3	6	7	5	0	7
6	9	0	0	4	0	1	1	0	0	1
Geen	13	4	7	8	6	9	12	5	7	9
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: steekproef vestigingsregister

De lagere middenklasse vormde het leeuwendeel van de binnengekomen migranten. De provincies waar de losse werklieden in de meerderheid vandaan kwamen, zoals Friesland en Zeeland, liggen ver weg; daaruit blijkt dat arme migranten ook over grote afstanden reisden.⁵³ Migrant uit de hogere middenklasse kwamen nauwelijks naar Amsterdam.

Er resteert nog één kenmerk van de migranten: het geloof. Wat kan er op basis van de godsdienst gezegd worden van de migrant? Amsterdam had, zoals alle grote steden, een vrijer klimaat in vergelijking met de gemiddelde kleine steden of dorpen. De grote stadslucht maakt vrij. Voor religieuze minderheden kon de stad dan ook een toevluchtsoord zijn. Het meest duidelijk kan dit worden onderzocht door de migranten naar geboorteprovincie te rangschikken en vervolgens te onderzoeken in hoeverre zij een afspiegeling vormen van de religieuze staalkaart van de eigen provincie. De gegevens zijn ontleend aan de reeds genoemde volkstellingen. Omdat de tabel te breed is staat deze afgebeeld in de bijlagen.⁵⁴ Wat opvalt, is dat er uit Zeeland relatief weinig Nederduits Hervormde migranten vandaan kwamen, terwijl het aantal katholieke migranten dubbel zo hoog is. Er blijken echter over het geheel genomen weinig katholieken naar Amsterdam gekomen te zijn (vgl. gemiddelde van 't Rijk en de migrantengroep). Dat er maar weinig migranten uit de specifiek katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg afkomstig waren, zal hier debet aan zijn geweest. Het meest opvallende aspect is echter de enorme toestroom van het joodse deel der natie. Dit is een trend die ook in de secundaire literatuur wordt geconstateerd.⁵⁵ In de eerste helft van de negentiende eeuw had er een trek naar de provincie plaatsgevonden, de mediene. Maar vanaf

⁵³ Bovendien zien we dit nog eens terug als we de afgelegde afstand in kilometers uitdrukken. In bijlage 3.E is dit weergegeven in een tabel.

⁵⁴ Zie bijlage 3.F. Het jaar van Volkstelling die we hier hebben gebruikt is 1879. [Hhttp://www.volkstelling.nl](http://www.volkstelling.nl) H aldaar 86, 87

1870 zien we gebeuren wat zich ook in de steekproef manifesteert, Noord-Holland, en met name Amsterdam werd de woonplek bij uitstek. Procentueel steeg het aantal joodse inwoners in Noord-Holland dan ook aanzienlijk. De economische opleving van de stad Amsterdam en de opkomst van de sigarenmakerij en de diamantnijverheid lijken de voornaamste redenen te zijn geweest voor deze trek naar de stad. Want de joodse nieuwkomers kwamen voornamelijk terecht in de handel, de diamantnijverheid en de sigarenmakerij. De sectoren waar een groot gedeelte van de Amsterdamse joodse gemeenschap reeds werkzaam in was.⁵⁶

§ 4 De buurt van vestiging

De impact van de vestiging moet groot zijn geweest als we bedenken dat er tussen 1876 en 1885 bijna 200.000 migranten naar Amsterdam kwamen, en dat op een bevolking van gemiddeld 350.000 zielen. Waar vonden al deze migranten woonruimte? Zochten ze elkaar in bepaalde wijken of straten op? De bewegingsvrijheid werd door twee belangrijke factoren geremd en gestuurd. Ten eerste was de sociale status van de migrant van invloed, hoe rijker, hoe meer mogelijkheden, en omgekeerd, hoe armer hoe minder mogelijkheden. Ten tweede was het beroep dat men uitoefende van belang, simpelweg omdat het nog noodzakelijk was om dicht bij het werk te wonen. De combinatie van arm en derhalve strikt plaatsgebonden werk zoals bijvoorbeeld havenarbeid, beperkte de keuzevrijheid aanzienlijk. Bij het zoeken naar bepaalde concentraties van de migranten moet met deze twee factoren rekening worden gehouden.

Voor de overzichtelijkheid is Amsterdam verdeeld in zes wijken of stadsdelen.⁵⁷ Deze buurten zijn niet sociaal gesegregeerd, wat betekent dat alle sociale lagen nog door elkaar heen woonden. Verschil was er echter wel, zo heeft de grachtengordel een van oudsher chique signatuur, terwijl de Eilanden en de Jordaan doorgaans juist door de minder gegoede klasse werd bevolkt. Met de nieuwbouw buiten de Boerenwetering is pas begonnen met het aanleggen van huizen en straten voor één specifieke klasse. Buiten de huidige Stadhouderskade werden aan het eind van de negentiende eeuw in allerlei nieuwe straten

⁵⁵ Joseph Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede 1992) 284

⁵⁶ J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870 – 1945)' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner, *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247 – 308 aldaar 247 – 266) Verder: H. Heertje, *De diamantbewerker van Amsterdam* (Amsterdam 1936). Voor bibliografische overzichten van de joodse bevolking in Amsterdam zie de bibliografie in: Karin Hofmeester, *Van Talmoed tot Statuut: Joodse arbeiders en arbeidersbewegingen in Amsterdam, Londen en Parijs, 1880-1914* (Amsterdam 1990) 140 – 145. En meer recentelijk: Karin Hofmeester, *"Als ik niet voor mijzelf ben...": de verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914* (Amsterdam 1999)

gebouwd.⁵⁸ Om nu de impact van de nieuwkomers te kunnen meten, moet er een vergelijking worden getrokken met de hoeveelheid autochtone Amsterdammers die reeds in de zes stadsdelen woonden. In tabel 9 is deze vergelijking weergegeven.

*Tabel 9 Buurt van vestiging van zowel ‘alle’ migranten als de gehuwden, vergeleken met de verdeling van de bevolking over de stad in 1870. Amsterdam 1876 – 1885 (in procenten)*⁵⁹

	Inwoners per stadsdeel	Alle interne migranten	Gehuwden
	<i>N=282128</i>	<i>N=117023</i>	<i>N=372</i>
Grachten	24	26	15
Oude binnenstad	25	28	14
Joodse wijk	7	2	1
Eilanden	12	12	22
Jordaan	23	13	17
Nieuwe stad	9	18	30
	100	100	100

Bron: Wagenaar, Amsterdam 365, ‘Lijst Van Tijn’, steekproef vestigingsregister

Kolommen twee en drie stemmen redelijk overeen, met als uitzondering de Jordaan en de nieuwe stad. Interne migranten kwamen daar respectievelijk minder vaak en vaker terecht. De alleen uit gehuwden opgebouwde vierde kolom, wijkt in meerdere opzichten af van zowel kolom twee als kolom drie. De grachten en de oude binnenstad blijken veel minder populair, terwijl de Eilanden en de nieuwe stad juist relatief veel gehuwde migranten aantrokken. Dat er zich onder de gehuwden nauwelijks dienstpersoneel bevond, is op zichzelf een afdoende verklaring hiervoor. Het dienstpersoneel was immers meestal in dienst bij de meer gegoeden, die in algemeen aan de grachten woonden.

Voor de gehuwde migranten is het voorts mogelijk om op zoek te gaan naar meer specifieke vormen van concentraties. Om te beginnen met de provincie van geboorte. Zijn er wijken waar buitengewone concentraties van een bepaalde provincie zichtbaar zijn?

⁵⁷ Zie bijlage 3.J

⁵⁸ Meer daarover zie: M. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914 : economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990), F. Galesloot, *De gemeente uitgelegd, stadsuitbreidings- en woningbouwpolitiek in Amsterdam in de tweede helft van de 19^e eeuw* ('s Gravenhage 1983) J. van Eck, *De Amsterdamsche schans en de Buitensingel* (Amsterdam 1948), M. Wagenaar, 'Van 'gemengde' naar 'gelede' wijken. Amsterdamse stadsuitbreidingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw' in: Michiel Jonker, Leo Noordegraaf en Michiel Wagenaar (red.), *Van stadskern tot stadsgewest : stedenbouwkundige geschiedenis* (Amsterdam 1984)

⁵⁹ Voor een meer uitgebreide verdeling verwijs ik naar de bijlage 3.G, waar de migranten over dertien wijken staan verdeeld.

Tabel 10 Gehuwde migranten in Amsterdam (1876 – 1885), ingedeeld naar de eerste wijk van vestiging, zonder Drente en Limburg (in procenten)⁶⁰

	Gro-Ningen	Fries-Land	Over-ijssel	Gelder-Land	Utrecht	Noord-Holland	Zuid-Holland	Zee-land	Noord Brabant	Totaal
	N=23	N=49	N=27	N=24	N=34	N=80	N=67	N=19	N=14	N=346
Grachten	13	10	11	13	12	6	10	5	7	10
Binnenstad	4	18	11	17	6	13	4	16	0	10
Joodse wijk	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0
Eilanden	22	16	26	17	15	25	22	16	21	21
Jordaan	9	20	11	13	24	14	7	11	29	14
Nieuwe stad	30	27	11	17	21	30	36	37	29	27
Onbekend	22	8	26	25	24	13	19	16	14	17
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: steekproef vestigingsregister

We zagen reeds dat maar liefst eenderde van de gehuwde migranten voor de nieuwbouw koos. In bovenstaande tabel wordt dit gedrag bevestigd door bijna alle provinciën. Uitzonderingen vormen Overijssel en Gelderland. Laatstgenoemde provincie is tamelijk gelijkmatig over de wijken verdeeld. De migranten uit Overijssel hadden een duidelijke voorkeur voor de Eilanden. De Utrechtenaren en Noord-Brabanders vonden naast de nieuwe stad ook relatief vaak een behuizing in de Jordaan. In de grachtengordel kwamen relatief weinig Noord-Hollanders en Zeeuwen, deze twee groepen kozen eerder voor de oude binnenstad. De keuze voor de nieuwe wijken is echter zo overweldigend dat er van een provinciaal overwicht geen sprake is. In hoeverre men voor een wijk heeft gekozen omwille van de aanwezigheid van migranten is moeilijk te zeggen. Het lijkt waarschijnlijk dat de migrant zich niet daardoor heeft laten leiden.

Michiel Wagenaar constateert dat Amsterdam rond 1880 nog grotendeels was opgebouwd uit sociaal heterogene wijken.⁶¹ De nieuwbouw vormde daarop een uitzondering door een meer sociaal gesegregeerd bouwbeleid (maar waar de woningen vooral voor het middenkader en de hogere klasse werden gebouwd). De gehuwde migranten die zich in de nieuwe wijken vestigden lijken zich echter niets van dit bouwbeleid aan te trekken. In tabel 11 is immers duidelijk zichtbaar dat de minst gegoede migranten (Van Tulderschaal 1) zich ook in de nieuwe stad vestigen.

⁶⁰ De verdeling van de gegevens van tabel 9 over dertien wijken staat afgebeeld in bijlage 3.H. Er bestaat een duidelijke en significante relatie tussen de provincie van geboorte en de wijk van vestiging.

⁶¹ Wagenaar, *Amsterdam* 335 - 354

Tabel 11 Gehuwde nieuwkomers (1876 – 1885) uitgezet naar wijk van vestiging en de Van Tulderschaaal (in procenten)

Tulder	1	2	3	4	5	6	Geen	Totaal
	<i>N=79</i>	<i>N=90</i>	<i>N=208</i>	<i>N=51</i>	<i>N=32</i>	<i>N=5</i>	<i>N=47</i>	<i>N=447</i>
Grachten	4	9	9	18	19	40	19	12
Binnenst	11	9	8	20	9	20	13	12
Getto	0	1	0	2	0	0	2	1
Eilanden	16	20	16	12	19	0	15	19
Jordaan	20	11	13	4	6	0	17	15
Nieuwe stad	43	30	39	18	31	40	32	25
Onbekend	5	20	16	27	16	0	2	17
	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: steekproef vestigingsregister

Het zal waarschijnlijk de aanwezigheid van een aantal fabrieken aan de oostelijke stadsrand en de actieve bouwnijverheid zijn geweest die de vestiging verklaart. Niettemin noopt deze constatering tot een nuancering van het beeld van een sociaal gesegregeerde nieuwe stad. De sociale segregatie is (nog) niet absoluut. In de oude stad zijn de Van Tulderschalen één en twee geconcentreerd in de oude binnenstad, op de Eilanden en in de Jordaan. De lagere middenklasse is gelijkmatig over alle wijken verdeeld, terwijl de hoogste groepen duidelijk kozen voor de grachtengordel. Het vestigingsgedrag van de migranten in de oude stad wijst juist *wel* in de richting van sociaal gesegregeerde wijken.

Een andere reden tot concentratievorming is de religie. In tabel 9 bleek echter reeds dat de joodse wijk weinig nieuwkomers te verwerken kreeg, ondanks de toestroom van joden naar Amsterdam. In de volgende tabel wordt ons een verklaring daarvoor aangereikt.

Tabel 12 Gehuwde migranten (1876 – 1885) gesorteerd naar buurt van vestiging en geloof (in procenten) ⁶²

Stadsdeel	NH N=250	RC N=111	N.Isr. N=43	EL N=19	Overige N=24	Totaal N=447
Grachten Zuid 1	2	3	2			2
Grachten Noord	2	2				2
Grachten Oost	2	1	16			3
Grachten Zuid 2	6	3	7	11	4	6
City 2	2	2	14	5		3
City 1	8	11	9		4	9
Joodse wijk			7			1
Eilanden	20	22	2	26	13	19
Jordaan	15	18	5	11	13	15
Zuid-West	1	5	2			2
De Pijp	8	13	7	16	17	10
Nieuw-Oost	11	5	9	5	17	9
Nieuw-West	4	3		5	8	4
Onbekend	16	15	19	21	25	17
	100	100	100	100	100	100

Bron: steekproef vestigingsregister

Joodse migranten blijken zich vooral te vestigen in de buurten rondom de Joodse wijk, zoals de oostelijke delen van de grachten, de nieuwe stad en de binnenstad. Zo hoefden ze niet in de dichtbevolkte Joodse wijk te gaan wonen, maar bleven de belangrijkste joodse instellingen wel op loopafstand bereikbaar.

Rest nog de beroepsmatige indeling. Deze tabel is te groot om in de tekst weer te geven en staat daarom afgebeeld in bijlage 3.I. Tussen de buurt van vestiging en de beroepssector waarin iemand werkzaam was bestond een duidelijk verband. Bij een paar sectoren is dit het meest in het oog springend. Om te beginnen met de migranten die werkzaam waren in de bouw, die bijna allemaal in de Jordaan, op de eilanden, of in de nieuwe stad woonden. Bij de metaalnijverheid is er een duidelijk overwicht van de eilanden. De opening van het Noordzeekanaal en de daaraan gepaard gaande uitbreiding van de haven en infrastructurele werken zal hier debet aan zijn geweest. Nauw aan de bouwactiviteiten en de zich ontplooiende industrialisering verwant is de vestiging van de losse werklieden. Het grootste deel kwam in de voor hen betaalbare Jordaan en op de eilanden terecht. Daarnaast kwam een even groot gedeelte in de nieuwe oostelijke nieuwbouw te wonen, vermoedelijk omdat daar een aantal nieuwe fabrieken werden gebouwd. De migranten werkzaam in de sector verkeer kwamen veelal dicht bij het IJ te wonen, op de eilanden. Als laatste groep zien we de handelslieden die vooral terecht kwamen in de oude binnenstad en in de Jordaan, waar

de traditionele handelshuizen en bedrijven waren gevestigd. Bij de overige sectoren is de groep numeriek te klein om significante verbanden qua locatiekeuzegedrag te ontdekken.

Resumerend kan worden vastgesteld dat de keuze van vestiging werd gestuurd door de economische sector waarin de migrant emplooi zocht. Alleen bij de Joodse migranten is een afwijkend gedrag te constateren (tenzij ze vooral werk hadden gevonden in de nabijgelegen Joodse wijk). Dat een groot gedeelte van de binnenlandse migranten voor de nieuwe stad koos hangt samen met de beschikbaarheid van woonruimte. In de nieuwe wijken was simpelweg sneller een woning te vinden in vergelijking met de situatie in de oude stad. Bovendien waren de woonomstandigheden daar ook een stuk gunstiger dan in de oude binnenstad.

§ 5 De vertrekkers

Aan het begin van de vorige paragraaf werd gesteld dat het grote aantal nieuwkomers alleen al door de numerieke hoeveelheid overal in de stad voelbaar moeten zijn geweest. Dat geldt ook voor de ruim 160.000 vertrekkers in de periode 1876 – 1885. Wie vertrokken er uit Amsterdam? Waren het de migranten zelf, of juist de autochtone Amsterdammers? Op grond van een steekproef uit de vestigingsregisters concluderen Van de Laar en Bruggeman dat in Rotterdam de vertrekkers veelal dezelfde mensen waren, en dat tweederde van de migranten binnen twee jaar na aankomst al weer was vertrokken. De bron die hier ik heb gebruikt is eveneens het vestigingsregister. Daarnaast is echter ook een steekproef getrokken uit de vertrekregisters. Dit maakt het mogelijk om een vollediger beeld van de vertrekkers te schetsen, aangezien nu niet alleen de migranten, maar ook de lokale Amsterdammers die voor de eerste maal migreren zichtbaar worden. Om een volledig inzicht te krijgen in de vertrekkende populatie zal deze paragraaf dezelfde opbouw hebben als de paragrafen twee en drie van dit hoofdstuk. Om te beginnen, waar kwamen de vertrekkende migranten vandaan en waar gingen ze heen?

⁶² Voor de ligging van de wijken in Amsterdam: zie het kaartje in bijlage 3.J

Tabel 13 Vertrekkers naar provincie van geboorte, herkomst en bestemming. Amsterdam 1876 – 1885 (in procenten)⁶³

Provincie	Provincie Van Geboorte <i>N=471</i>	provincie van herkomst <i>N=471</i>	Provincie Van bestemming <i>N=471</i>	Provincie: geboorte = bestemming <i>N=184</i>	Plaats van geboorte = bestemming <i>N=93</i>
Groningen	2	2	3	44	44
Friesland	5	4	4	24	20
Drente	1	2	1	50	50
Overijssel	6	5	4	36	21
Gelderland	10	11	11	50	33
Utrecht	7	7	12	42	27
N-Holland	46	23	26	36	11
Z-Holland	13	20	23	53	28
Zeeland	4	1	2	11	11
N-Brabant	4	3	3	41	29
Limburg	2	1	2	30	20
Onbekend	-	5	6	-	-
Buitenland	-	4	1	-	-
Nog niet eerder gemigreerd	-	12	-	-	-
Gemiddeld				39	20

Bron: steekproef vertrekregister

Eenderde van de migranten was geboren Amsterdammer waarvan 38% nog niet eerder was gemigreerd.⁶⁴ De autochtone Amsterdamse bevolking nam dus ook deel aan de Nederlandse migratiestromen. In kolom 5 is te zien dat gemiddeld 39% van alle migranten terugkeerden naar hun provincie van geboorte. In totaal ging echter maar 20% ook naar de geboorteplaats zelf terug. De overige migranten trokken verder, waarbij het dus evident is dat Amsterdam niet de eindbestemming is geweest. Uiteindelijk gingen de meeste migranten naar andere grote steden: Rotterdam 8%, Utrecht 6% en Haarlem 5%. Hiermee ligt het zwaartepunt dus op de migratie tussen de steden onderling, want slechts een klein deel van de migranten die naar de voornoemde steden trok, was er ook zelf geboren.⁶⁵

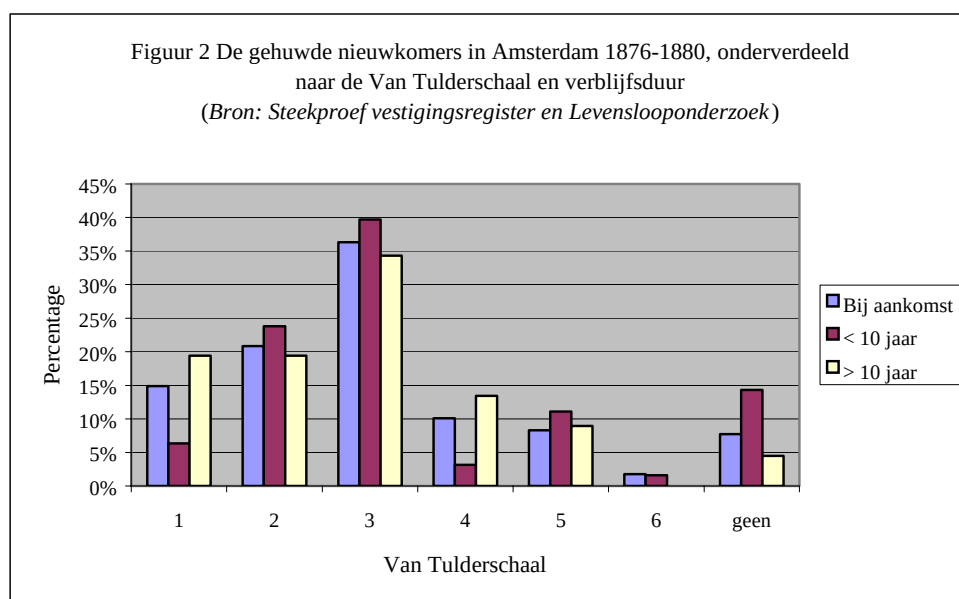
⁶³ Tabel 13 is geheel samengesteld uit de gegevens uit het vertrekregister. De mensen die in het buitenland zijn geboren, alsmede diegenen van wie de geboorteplaats niet meer was te achterhalen zijn buiten de berekeningen gehouden. Vandaar 471. In kolom drie worden de Amsterdammers die voor het eerst migreren geëxpliciteerd. Deze komen in de latere berekeningen niet meer terug. Kolom 5 en 6 zijn berekend door de getallen per provincie te delen door het aantal migranten dat er in die provincie is geboren.

⁶⁴ Dit staat niet in de tabel: 149 van de 471 (32%) was geboren Amsterdammer. Daarvan waren er 56 (56/149 = 38%) nog niet eerder gemigreerd.

⁶⁵ Op basis van de steekproef uit het vertrekregister, dit betreft dus alle migranten. Aantal migranten: Rotterdam: 39 waarvan 6 geboren Rotterdammers, Utrecht 26 waarvan 6 daar geboren en Haarlem 25 waarvan 5 geboren aldaar.

De duur van het verblijf in Amsterdam verschilt per groep. De gehuwde migranten (op basis van de steekproef uit het vestigingsregister) bleven gemiddeld 2,4, tegenover 3,1 jaar voor alle migranten in het vertrekregister (gehuwden, ongehuwden, mannen en vrouwen).⁶⁶ Dit ogenschijnlijk tegenstrijdige gegeven (gehuwden zijn immers minder mobiel) is het gevolg van het feit dat een aantal van de vertrekkers als kind de stad was ingekomen, en pas op latere leeftijd weer was vertrokken. Dit levert een scheef beeld op. Gehuwden blijken namelijk wel degelijk minder mobiel, slechts 38% van de migranten was na tien jaar vertrokken. De gehuwde migranten die wel waren vertrokken, hadden dit reeds binnen de eerste twee jaar gedaan. Het was blijkbaar snel duidelijk wanneer langer verblijf geen zin had.⁶⁷

Reeds in 1932 onderzocht de geograaf A.C. de Vooys de stelling dat het overwegend arme mensen waren die de stad binnentrokken, terwijl de rijkere inwoners juist hun heil elders gingen zoeken. Hij kwam tot de conclusie dat dit niet opging voor de Utrechtse migratie. Voor de Amsterdamse situatie kunnen we gebruik maken van het beperkte levenslooponderzoek dat hier op de gehuwde nieuwkomers is uitgevoerd. Daarmee kan worden vastgesteld welke sociale laag vertrok, en welke bleef. Figuur 2 is het resultaat.⁶⁸

⁶⁶ De 2,4 jaar is berekend op basis van de gegevens die met het beperkte levenslooponderzoek (uit het vestigingsregister) zijn verkregen. De 3,1 jaar is de gemiddelde duur die de migranten die we in het vertrekregister aantreffen, in Amsterdam hadden doorgebracht. (vertrekdatum minus aankomstdatum). informatie van de gehuwden levensloop steekproef uit het vestigingsregister

⁶⁷ Steekproef levensloop vestigingsregister. 13% van de nieuwkomers was binnen een jaar vertrokken. Acht procent binnen twee jaar, en de resterende 17% in de loop van de volgende acht jaar.

⁶⁸ De figuur is gebaseerd op de steekproef uit het vestigingsregister en de migranten die tien jaar zijn gevolgd. Elk niveau van de Van Tulderschaaal bestaat uit drie blokjes waarmee wordt aangegeven hoeveel procent van de migranten 1. bij aankomst tot dat niveau behoorden, 2. hoeveel procent van de migranten die binnen tien jaar waren vertrokken tot dat niveau behoorden, en 3. hoeveel procent van de blijvers tot dat niveau behoorden.

We zien duidelijk dat de armste migranten (Van Tulderschaa1 1) in Amsterdam bleven, aangezien hun aandeel na tien jaar van 15% naar 19% was toegenomen. Daar staat tegenover dat de werkzoekenden ('geen') wel massaal waren vertrokken. Van de hogere lagen valt alleen groep vier op, daarvan blijken weinig mensen naar elders vertrokken te zijn.⁶⁹ Er is dus een relatief lichte verarming van de Amsterdamse samenleving als gevolg van de gestage, maar zekere toename van de laagste klasse van de maatschappij.

Ten slotte worden hier nog de beroepssectoren behandeld. In tabel 14 is de beroepstelling van 1889 vergeleken met de binnenkomende gehuwde migranten en de vertrekkende migranten (gehuwd en alleenlopend). Kolom drie uitsplitsen naar gehuwde en ongehuwde migranten is niet zinvol omdat er dan numeriek te weinig gegevens overblijven. De vierde kolom scheiden in gehuwd en ongehuwd is niet mogelijk omdat de beroepstelling van 1889 daar geen onderscheid in maakt.⁷⁰

⁶⁹ Ook als we de gehuwde nieuwkomers gaan vergelijken met de steekproefpersonen uit het vertrekregister komt eenzelfde beeld naar voren, de laagste Van Tuldergroep heeft een veel hoger vestigingsniveau in vergelijking met de vertrekkers.

⁷⁰ *De bevolking van Amsterdam : statistische mededelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam, Statistische mededelingen van het Bureau van statistiek der gemeente Amsterdam dl. 101. De uitkomsten der tienjaarlijksche beroepstellingen van 1889 tot 1930 (Amsterdam 1935)*

Tabel 14 Een vergelijking tussen de beroepssectoren van de gehuwde nieuwkomers, alle vertrekkers en de Amsterdamse bevolking (1876 – 1885)

Economische sector	Gehuwde Migranten	Totale vertrekkers	A'damse bevolking
	<i>N=447</i>	<i>N=471</i>	<i>N=165524</i>
Boek/ steendrukkerij	3%	3%	8%
Bouwbedrijven	16%	13%	9%
Houtbewerking	1%	1%	2%
Kleding en reiniging	2%	5%	7%
Leer, wasdoek, rubber	2%	1%	2%
Metaalnijverheid	6%	5%	4%
Scheepsbouw	1%	0%	1%
Voedings en genotsmiddelen	4%	6%	6%
Landbouwbedrijf	1%	2%	1%
Handel	11%	8%	14%
Verkeerswezen	17%	13%	16%
Administratieve beroepen	2%	5%	6%
Overige bedrijven, vrije beroepen	5%	3%	2%
Onderwijs	1%	2%	2%
Huiselijke diensten	1%	8%	15%
Losse werklieden	13%	5%	2%
Overheid	2%	1%	1%
In dienst van kerken	0%	1%	1%
Onbekend, zonder of gepensioneerd	10%	17%	0%
	100%	100%	100%

Bron: steekproef vestigingsregister, vertrekregister, Knotter, Economische 264, 265

Als de kolommen worden vergeleken moeten we daar daarom rekening mee houden. Zo heeft het wederom weinig zin om de dienstensector te bestuderen. De sector bouw en de losse werklieden kunnen wel worden bestudeerd. Daaruit blijkt dat de nieuwkomers daar duidelijk een hoger percentage vormen in vergelijking met het gemiddelde in Amsterdam. Bij de bouwsector is het percentage vertrekkers ook hoog, maar blijft er desondanks nog een klein vestigingsoverschot bestaan. Bij de losse werklieden is het vertrekpercentage aanzienlijk minder hoog waardoor het vestigingscijfer vele malen hoger is in vergelijking met de bouw. Hiermee is de hoge standvastigheid van de Van Tulderschaal 1 verklaard. Het effect van de migratie ligt per saldo dan ook in de bouw en de losse werkliedeninstroom. De vergroting van de lagere groepen in de samenleving is manifest.

4. Conclusie

Interne migratie was een veel voorkomend verschijnsel in de 19^e eeuw. De (grote) steden in het westen van het land vormden de belangrijkste bestemmingen van de migranten. Migranten hadden vaak eerst binnen de grenzen van de eigen geboorteprovincie gereisd, alvorens de stap naar buiten te wagen. Afstand werd in etappes overbrugd, vaak was deze getrapd. De functie van getrapte migratie kan voor een groot deel acclimatiserend zijn geweest. Het zal immers weinig verbazing wekken dat een migrant uit een klein Gronings plaatsje, eerder geneigd zal zijn naar Amsterdam te gaan wanneer hij of zij reeds enkele jaren in de stad Groningen had doorgebracht. De vestiging in de randgemeenten van Amsterdam had vermoedelijk ook die acclimatiserende functie.

Uit het kilometerbestand blijkt dat veel migranten uit de directe omgeving van de stad kwamen, maar dat dit niet het belangrijkste recruiteringsgebied van de migranten was. Het waren de grote steden zelf die de meeste migranten leverden. Tussen Rotterdam en Amsterdam bestond een intensief verkeer van personen. Dat waren overigens niet steeds dezelfde personen. De migranten die uit Rotterdam afkomstig waren, gingen bij vertrek uit Amsterdam niet terug naar Rotterdam. Desalniettemin vertrokken er bijna evenveel migranten naar Rotterdam, als er vandaan kwamen. Van de overige migranten keerde een aanzienlijk deel terug naar de provincie van geboorte. Deze feiten lijken te wijzen op een constante migratiestroom tussen de steden onderling, en tussen de steden en de plaats en provincie van geboorte. Dit wordt nog eens bevestigd door het feit dat maar liefst 80% van de vertrekkende migranten reeds eerder was gemigreerd. Ook geboren Rotterdammers en Amsterdammers namen intensief deel aan de interne migratiestroom.

Wat kunnen we nu over de intenties van deze migranten zeggen? In hoeverre hadden deze mensen een duidelijk doel voor ogen? Het is moeilijk hierop antwoord te geven want daarvoor schiet ons bronnenmateriaal te kort. Wel zijn er een aantal gegevens die daar indirect iets over onthullen. Zo heeft het verloop van de Amsterdamse conjunctuur enige invloed op de migratiestroom gehad, maar het is opvallend dat de meesten emplooi vond buiten de belangrijkste groeisectoren.

De migranten bleven gemiddeld tussen de twee à drie jaar in de hoofdstad. De reden daarvoor lijkt dus vooral een economisch motief te zijn geweest. Er zijn echter twee groepen die een uitzondering op dit patroon vormen. Dat zijn de gehuwde migranten en de groepen die het laagst op de sociale ladder stonden. Deze waren duidelijk minder mobiel. Van de gehuwde migranten was na tien jaar 62% nog in Amsterdam. Diegenen die waren vertrokken hadden

dit voor het grootste deel al in de eerste twee jaar gedaan. De laagste groepen op de sociale ladder werden gevormd door de losse ongeschoolde arbeiders. Van elke nieuwe in- en uitstroom van migranten bleef een deel van deze groep achter in Amsterdam. Hun aantal nam dan ook gestaag toe in de hoofdstad.

Los van deze twee groepen wijst het patroon van het merendeel van de migranten dus in de richting van het patroon zoals Hochstadt en Jackson dat voor Duitsland hebben geconstateerd. De grote steden in het westen vormden de belangrijkste bestemmingen. Na enkele jaren vertrok men weer naar een andere stad of terug naar de provincie van geboorte. Wellicht om vervolgens weer verder te migreren.

Lijst van tabellen en Figuren

Tabel 1 Gehuwde interne migranten als percentage van het totale aantal nieuwkomers naar Amsterdam 1876-1885

Tabel 2 Binnenlandse migranten naar plaats van herkomst en geboorte. Totaal en gehuwden vergeleken, Amsterdam 1876 – 1885 (in procenten)

Tabel 3 De geografische richting van de gehuwde migranten (1876 – 1885), gemeten naar de afstand tussen Amsterdam en de plaats van geboorte en herkomst

Tabel 4 Plaats van herkomst en plaats van geboorte van gehuwde migranten, vergeleken op basis van inwoneraantal en de afstand tot Amsterdam (1876 – 1885)

Tabel 5 Afstand van de geboorteplaats van de gehuwde migranten tot Amsterdam (1876 – 1885)

Tabel 6 Beroepssectoren van de gehuwde migranten (1876-1885), vergeleken met de beroepsbevolking van Amsterdam tijdens de beroepstelling van 1889

Tabel 7 Gehuwde nieuwkomers in Amsterdam (1876 – 1885), uitgesplitst naar beroepsgroep en provincie van geboorte, zonder Drente en Limburg (in procenten)

Tabel 8 Gehuwde migranten (1876 – 1885) gerangschikt naar provincie en de schaal Van Tulder, zonder Drente en Limburg (in procenten)

Tabel 9 Buurt van vestiging van zowel ‘alle’ migranten als de gehuwden, vergeleken met de verdeling van de bevolking over de stad in 1870. Amsterdam 1876 – 1885 (in procenten)

Tabel 10 Gehuwde migranten in Amsterdam (1876 – 1885), ingedeeld naar de eerste wijk van vestiging, zonder Drente en Limburg (in procenten)

Tabel 11 Gehuwde nieuwkomers (1876 – 1885) uitgezet naar wijk van vestiging en de Van Tulderschaa (in procenten)

Tabel 12 Gehuwde migranten (1876 – 1885) gesorteerd naar buurt van vestiging en geloof (in procenten)

Tabel 13 Vertrekkers naar provincie van geboorte, herkomst en bestemming. Amsterdam 1876 – 1885 (in procenten)

Tabel 14 Een vergelijking tussen de beroepssectoren van de gehuwde nieuwkomers, alle vertrekkers en de Amsterdamse bevolking (1876 – 1885)

Tabel 15 Leeftijd van de gehuwde nieuwkomers, gerangschikt op geboorte Amsterdam 1876 - 1885, zonder Drente en Limburg (in procenten)

Tabel 16 Aantal kinderen van gehuwde migranten, inclusief geboren Amsterdammers, 1876 - 1880 (in procenten)

Tabel 17 Leeftijdsopbouw van de gehuwde nieuwkomers, verdeeld naar het aantal kinderen. Amsterdam 1876 - 1880 (in procenten)

Tabel 18 Gehuwde migranten naar Amsterdam op de schaal van Tulder, naar afstand van de plaats van herkomst tot Amsterdam, 1876-1885 (in procenten)

Tabel 19 Gehuwde migranten naar Amsterdam 1876 - 1885, de kerkelijke gezindte van de migranten vergeleken met provincie van geboorte (in procenten)

Tabel 20 Buurt van vestiging van zowel 'alle' migranten als de gehuwden, vergeleken met de verdeling van de bevolking over twaalf wijken. Amsterdam 1876 – 1885 (in procenten)

Tabel 21 Eerste buurt van vestiging in Amsterdam (1876 - 1885) van de gehuwde nieuwkomers zonder geboren Amsterdammers (in procenten)

Tabel 22 Vestiging van alle gehuwde migranten in Amsterdam in de periode 1876 - 1885, onderverdeeld naar buurt van vestiging en beroepssector (in procenten)

Figuur 1 De Nederlandse migratie naar Amsterdam 1876 – 1890

Figuur 2 De gehuwde nieuwkomers in Amsterdam 1876-1880, onderverdeeld naar de Van Tulderschaal en verblijfsduur

Lijst van bijlagen

1. De 19^e eeuwse vestigings- en vertrekregisters van Amsterdam
2. Het kwantitatieve materiaal

3. Bijlagen bij hoofdstuk drie:

- 3.A** De Nederlandse migratie naar Amsterdam in de periode 1876 – 1890
- 3.B** De leeftijd van de gehuwde nieuwkomers, gerangschikt naar provincie van geboorte
- 3.C** Meegereisde kinderen en de leeftijd van de gehuwde nieuwkomers, Amsterdam 1876 - 1880
- 3.D** De beroepen van de gehuwde migranten naar Amsterdam, 1876 – 1885
- 3.E** De gehuwde nieuwkomers naar afstand van Amsterdam en Tulderschaal
- 3.F** De religie van de gehuwde migranten naar Amsterdam (1876 - 1885) vergeleken met het gemiddelde van de provincie van geboorte
- 3.G** De vestiging van de migranten in dertien Amsterdamse wijken
- 3.H** De wijk van vestiging gerangschikt op de provincie van herkomst (op basis van de ‘Lijst Van Tijn’)
- 3.I** De gehuwde nieuwkomers ingedeeld naar economische sector en buurt van vestiging in Amsterdam, 1876 – 1885
- 3.J** De wijkindeling van Amsterdam

Bijlage 1: De 19^e eeuwse vestigings- en vertrekregisters van Amsterdam

De vestigings- en vertrekregisters zijn een aanvulling op het bevolkingsregister. Omtrent de inwoners en de verschuivingen in het inwonertal staan ons ook de statistische jaarboeken ter zijde. Deze zijn pas sinds 1895 volledig bijgehouden. In de eerste edities staan echter ook de cijfers van 1852 tot 1895 vermeld. De gemeentewet van 1848 is de eerste plaats waarin het gestructureerd bijhouden van de bevolkingsregistratie werd verplicht. Het aanleggen en beheren van een volledig bevolkingsregister was niet zonder slag of stoot opgezet. De problemen begonnen al bij de vraag hoe de stad moest worden opgedeeld in wijken. Reeds vanaf 1847 was men hier in de Raad over aan het soebatten. Op 3 juli 1850 werd de knoop doorgehakt. Amsterdam zou in vijftig buurten worden verdeeld, aangegeven met enkele en dubbele letters van het alfabet. Op 1 januari 1851 werd het reglement van kracht. Het Koninklijk Besluit van 22 december 1849 had bepaald dat de volkstelling van 1849 het begin van het bevolkingsregister moest gaan vormen. Daarmee was de uitvoering nog geen feit. Per buurt werd een buurtmeester aangesteld, daaronder was elke buurt in een aantal gelijke afdelingen verdeeld. In totaal waren er in Amsterdam 213 afdelingen. Al deze lieden waren vrijwilligers want de Raad had voor al deze mensen niet meer dan 10.000 gulden per jaar te besteden. In plaats van een geldelijke beloning waren er tal van voordeeltjes en ontheffingen waar de functie recht op gaf. De buurtcommissarissen werden voor vijf jaren aangesteld en ontvingen jaarlijks honderd gulden. De buurtmeesters vervingen de van oudsher bestaande wijkmeesters. De functie van de buurtmeesters bestond naast het bijhouden van het bevolkingsregister ook uit het beheren van de armenzorg. De werkzaamheden betreffende het bijhouden van het bevolkingsregister waren als volgt omschreven: Op de aanvraag der bewoners van hun buurtafdeling geven zij hun de verklaringen af, bestemd voor de aangiften bij de Burgerlijke Stand.

Boven de buurtmeesters stonden de voornoemde buurtcommissarissen. Deze waren belast met het houden van een register van hun buurt, wat het geheel vormde van de afdelingsregisters. Alle in de buurt plaats vindende mutaties werden in het buurtregister opgetekend. Daarnaast hielden zij een bladwijzer op het register bij waarop van iedere persoon de naam en voornaam werd aangetekend. Een dubbel hiervan werd op het bureau van de Burgerlijke Stand bijgehouden. Tweemaal per jaar moesten de buurtmeesters huis aan huis hun afdeling controleren of de aangetroffen toestand overeenkomstig de situatie was zoals die op basis van het register zou kunnen worden verwacht. Dit gebeurde in juni en in december.

In de praktijk bleek het lastig om alle functies vervuld te krijgen. Bovendien was de bevolking in het begin nogal wantrouwig tegenover de nieuwe buurtmeester die ervan werd verdacht onder één hoedje te spelen met de politie. Door het tekort aan personeel liet de administratie te wensen over. Na de eerste vijf jaar werd daarom een nieuwe verordening opgesteld. De gemeente werd nu ingedeeld in twaalf buurtrayons waarin een buurtsecretaris werd aangesteld die voornamelijk werd belast met het bijhouden van het bevolkingsregister. Het waren niet langer vrijwilligers maar ambtenaren die een jaarlijks loon van vijfhonderd gulden ontvingen. Met Raadsbesluit van 31 mei 1871 kromp het aantal buurtringen nog verder in tot vijf. In deze jaren werd de wisseling van de bevolking alleen bijgehouden in de buurtregisters. Pas op 17 oktober 1895 werd besloten om een centraal bevolkingsregister aan te leggen. Hierdoor verviel de dubbele boeking van het buurtsecretariaat en het stadhuis.⁷¹

Wat ons is overgeleverd uit deze periode is een boek dat jaarlijks aan het einde van het jaar werd samengesteld uit al de verschillende afdelings- en buurtregisters. De eerste

⁷¹ B. Ridder, 'Het bevolkingsregister I' in: *Ons Amsterdam* 7 (1955) 12 – 16 en Idem, 'Het bevolkingsregister II' in: *Ons Amsterdam* 7 (1955) 30, 31

vestigings- en vertrekregisters dateren uit 1821. Het register draagt officieel een tamelijk lange naam, zoals die van 1844:

‘Wij burgemeester der stad Amsterdam hebben dit register bestemd tot inschrijving der personen welke zich aanmelden als voornemens om hunnen domicilium van elders te verleggen en te vestigen binnen deze stad en hetzelve gecoteerd en geparapheerd op het Eerste en laatste blad inhoudende in zijn geheel negenendertig bladen. Amsterdam 23 - juli – 1844.’ De vestigingsregisters tot 1850 zijn alle hetzelfde opgebouwd. De nieuwkomers werden uitgebreid beschreven waarbij de migrant zijn handtekening moest zetten. Vanaf 1852 wordt de registratie duidelijk beter want de registers zijn wel zes keer zo dik geworden vergeleken met 1851. In deze eerste delen worden ook nog de vrouwen en kinderen bij name genoemd. Bovendien worden de gezinsmigranten en de alleenlopende van elkaar onderscheiden doordat gezinsmigranten in kolom 12 en 13 naar geslacht worden geturfd en alleenlopenden in kolom 14 en 15. Uitzondering vormen de alleenlopende migranten die gaan inwonen, bijvoorbeeld als dienstbode. Een tweede verschil van deze nieuwe registervorm is de indeling. Tot 1851 is het register duidelijk bijgehouden op het stadhuis zelf, want de migranten staan op datum gerangschikt en hebben hun handtekening moeten zetten. Vanaf 1851 zijn de migranten alfabetisch gerangschikt en daarbinnen op maand en dag. Het is duidelijk dat dit register is samengesteld uit verschillende andere registers. Vanaf 1862 worden de gezinsleden niet meer genoteerd. Vanaf 1872 staan de gezinshoofden in ieder geval wel met een ‘H’ aangegeven in het register. De indeling vanaf 1872 is een stuk soberder, alleen de allernoodzakelijkste gegevens staan genoteerd zoals de datum van inschrijving, de achter- en voornaam, de buurtring en nummer, de plaats van herkomst en de datum van het getuigschrift. Vanaf 1876 zijn de getuigschriften niet langer meer genoteerd, en vanaf 1877 werd het beroep erbij genoteerd. Deze indeling zou tot in ieder geval 1890 hetzelfde blijven.

De vertrekregisters

Voor de vertrekregisters geldt eigenlijk hetzelfde verhaal als voor de vestigingsregisters. Helemaal zeker is het niet, maar het lijkt waarschijnlijk dat ook hier het jaar 1862 als beginpunt geldt voor het *niet* langer noteren van de gezinsleden in het register. In de jaren 1878 tot en met 1881 staat er een ‘H’ voor gezinshoofd. In de overige jaren ontbreekt deze aanwijzing, het is derhalve niet mogelijk om op basis van het vertrekregister een onderscheid tussen gezinsmigranten en alleenlopende te maken.

Overige registers

Naast het vestiging- en vertrekregister bestaan er in het Gemeentearchief nog drie andere registers waarin nieuwkomers konden worden opgetekend. In deze registers staan aanzienlijk minder migranten vermeld. In de jaren 1855 – 1861 heeft het ‘Register van door burgemeester en wethouders van Amsterdam aan vreemdelingen verleende autorisatie tot inschrijving’ bestaan. Hierin staan nauwelijks mensen opgetekend.

Daarnaast heeft het iets dikkere verblijfsregister bestaan. Deze is in 1861 opgezet en heeft tot 1934 dienst gedaan. Hierin staan de (im)migranten opgetekend die zich tijdelijk in Amsterdam hebben gevestigd. Het is een te verwaarlozen register want het eerste deel dat de jaren 1861 – 1915 beslaat, is nog geen drie centimeter dik. In tegenstelling tot het gros van de vertrek- en vestigingsregisters is dit niet achteraf samengesteld, maar het enige ‘werkexemplaar’. Dientengevolge is het niet alfabetisch maar chronologisch gerangschikt.

Ten slotte rest hier nog het vreemdelingenregister (1864 – 1903). Hierin staat een deel van de vreemdelingen genoteerd die de stad binnen zijn gekomen. In de vestigingsregisters

staan echter ook immigranten vermeld. Het verschil ligt daarin dat de immigranten uit het vreemdelingenregister van zins lijken te zijn geweest om maar tijdelijk in de hoofdstad te wonen. In de meeste delen van dit register staat namelijk ook een kolom voor de ‘datum van vertrek’. Daarnaast is er in de periode 1889 – 1903 een kolom voor de optekening van ‘Reis en Verblijf’ (R&V) en ‘Politiekaarten’. In de in deze studie gebruikte steekjaren 1876 – 1885 staan echter ook migranten met een R & V pas en een politiekaart. Over deze problematiek is hier echter niet nader ingegaan.

1877

Hoeveel mensen staan er nu opgetekend in de verschillende registers en hoe verhouden deze cijfers zich met de getallen in de Statistische Jaarboeken? Om daar een antwoord op te kunnen geven hebben we voor een willekeurig steekjaar, namelijk 1877, de cijfers op een rijtje gezet.

In het Statistisch Jaarboek van 1903 staat achter het jaar 1877 het getal van 16.076 mensen die zich in 1877 in Amsterdam hebben gevestigd. In het vestigingsregister staan echter maar 9.675 migranten genoteerd. We zagen hierboven reeds dat bij de gezinsmigranten slechts het gezinshoofd werd genoteerd. In 1877 zijn er 1.960 gezinsmigranten. De vrouw staat niet geregistreerd in het vestigingsregister, maar 99% van de gezinsmigranten reisde in het gezelschap van hun vrouw. Hiervan had 82% (1607 migranten) kinderen bij zich, in de periode 1876 – 1880 hadden ze gemiddeld 2,6 kinderen bij zich. Hiernaast tellen we nog de migranten mee die in het vreemdelingen en verblijfsregister staan genoteerd. Uiteindelijk komen we zo tot de volgende berekening:

Vestigingsregister	
<i>Geregistreerd</i>	9675
<i>Partners</i>	1960
<i>Kinderen (82% had kinderen, dus 1607*2,63)</i>	4227
Vreemdelingenregister	41
Verblijfsregister	30
Totaal	15933

We hebben 143 migranten gemist. Desalniettemin is het duidelijk waar het Statistisch Jaarboek haar cijfers op heeft gebaseerd.

De structuur van het vestigingsregister, 1821 - 1890														
Inv.nr. 5007	Jaar													
1	1821 - 1827	Naam en voornaam van het hoofd van het huisgezin	ouderdom	beroep	laatste woonplaats	bewijs van goed gedrag	bewijs van verklaring van verandering van woonplaats	Namen van vrouwen en kinderen	ouderdom	tijd van inwoning alhier	woonplaats	tekening van den deelarant (<i>handtekening</i>)	aanmerkingen	
2	17 april 1827 - 5 april 1830	Naam en voornaam van het hoofd van het huisgezin	ouderdom	beroep	laatste woonplaats	bewijs van goed gedrag	bewijs van verklaring van verandering van woonplaats	Namen van vrouwen en kinderen	ouderdom	tijd van inwoning alhier	datum van aangifte	woonplaats	tekening van den deelarant (<i>handtekening</i>)	aanmerkingen
3 t/m 8	1830 - 1850	idem												
9	22-mrt-1851 tot 31-dec-1851	datum inschrijving	buurt-ring	buurt-nummer	achter-naam	voor-naam	geboortejaar	geboorteplaats	burgerlijke staat	godsdienst	beroep	straat en nummer		
	vanaf 13 mei een andere indeling	nummer (verwijst naar verloren gegane lijst)	datum	buurt-ring	buurt-nummer	achter-naam	voornaam	straat en nummer	man	vrouw				
	vanaf 9 december een andere indeling	nummer (verwijst naar verloren gegane lijst)	datum	buurt-ring	buurt-nummer	achter-naam	voornaam	straat en nummer	geboortedatum	vier smalle kolommen. Eerste twee: gezinsmigranten en migranten die gaan inwonen onderverdeeld naar M & V. Kolom 3 & 4: alleenlopende onderverdeeld naar M & V				
10	1852-1853	datum inschrijving	buurt-ring	buurt-nummer	achter-naam	voor-naam	straat en nummer	geboortedatum	geboorteplaats	burgerlijke staat	godsdienst	beroep	idem	herkomstplaats
11	1854	idem												Vanaf 1852 is het register gerangschikt op alfabet, daarbinnen op maand.
12	1855	idem												
13	1856	idem behalve:												
14 - 18	1857 - 1861	idem												
19	1862-1863	datum inschrijving	achter-naam	voor-naam	aantal gezinsleden	straatnaam buurt-ring & nummer	herkomst	aangifte (met of zonder) getuigschrift van verandering van werkelijke woonplaats	aangifte (met of zonder) duplicaat van het getuigschrift	aanmerkingen	1862 is chronologisch op maand gerangschikt. 1863 is op alfabet en daarbinnen op maand en dag gerangschikt.			
20	1864	datum inschrijving	achter-naam	voor-naam	ringletter	huisnummer	herkomst	aangifte (met of zonder) getuigschrift van verandering van werkelijke woonplaats	aangifte (met of zonder) duplicaat van het getuigschrift	aanmerkingen	chronologisch op alfabet, daarbinnen op maand.			
21 - 27	1865 - 1871	idem												
28	1872	datum inschrijving	achter-naam	voor-naam	hoofd van het gezin aan te duiden door H	ringletter	ringnummer	herkomst	datum getuigschrift	datum kennisgeving vestiging	aanmerkingen	1872: De getuigschriften werden opgestuurd of meegegeven. De kolom <i>datum getuigschrift</i> is de datum waarop de herkomstplaats het schift opmaakte en de <i>datum kennisgeving vestiging</i> is de tijd van inschrijving. De migrant moet al langs zijn gekomen anders was het adres niet ingevuld.		
29 - 31	1873 - 1875	idem												
32	1876 (klein boekje)	datum	achter-naam	voorletters	herkomst	straatnaam en nummer								
33	1877 (normaal formaat)	datum	ringnummer	achter-naam	voorletters	Gezins-hoofd: 'H'	herkomst	ringnummer, straat en huisnummer						
34 - 43	1878 - 1887	idem												
44	1888	idem behalve:						geen ringnummer meer						
45	1889	idem als 1888												
46	1890	idem					staan nu ook nummers. Doel onbekend							
	1890 - 1895 ontbreken													
117	alfabetische index op achternaam op de vestigingsregisters 1821 - 1850													

De structuur van het vertrekregister, 1821 - 1890													
Inv.nr. 5007	Jaar												
118	16 juli 1821 - 23 dec. 1823	Hoofd: Naam, voornaam	ouderdom	beroep	woonplaats in Amster- dam	naam vrouw en kinderen	ouderdom	datum van vertrek	bestem- ming	bewijs v. goed gedrag	bewijs van verandering van woon- plaats	handtekening	aanmer- kingen
119 t/m 123	5 januari 1824 - 13 april 1850	idem											
124	2 april 1850 - 6 januari 1851	naam hoofd van gezin, daaronder naam vrouw en kinderen	plaats in volkstel- ling	bestem- ming en datum kennisge- ving									
125	2 januari 1851 - 17 maart 1851	naam	voornaam	geboorte- datum	geboorte- plaats	burgerlijke staat	godsdienst	beroep	bestem- ming en datum kennis- geving	aanmer- kingen			
126	18 maart 1851 - 29 juli 1851	idem											
127	29-7-1851-31- 12-1851	idem											
128	1-1-1852 - 16-4 1852	idem											
129	1853	achternaam	Initialen	volg- nummer	Niet langer is het gehele gezin genoteerd. Alleen het gezinshoofd is opgetekend. Wel staat er bij de kolom <i>initialen</i> of er een vrouw of kinderen meereisden.					Het register is niet langer op datum, maar op alfabet gerangschikt (daarbinnen op maand)			
130 t/m 133	1854 - 1857	idem											
134	1858	idem maar nu met vertrekdatum											
135	1859	idem											
133	1857	idem											
136	1860	volgnummer	ring- nummer	ringwijk	registerblad	achter- naam, plus:	datum vertrek	bestem- ming	datum	aanmerkingen			
137	1 jan 1861-30 nov 1861	Idem <i>behalve</i>							datum van kennisgeving aan de buurtsecretaris				
	In deze kolom wordt aangetroffen 'opgezonden', dat duidt aan dat door het betrokken gemeente bestuur het getuigenschrift van woonplaats verandering is aangevraagd, ook wordt in diezelfde kolom op enkele plaatsen de letter V aangetroffen. Dat betekent dat belanghebbenden elders gedomicilieerd zijn.												
138	1862	idem											
139	1863	volgnummer	achternaam en voorletters (geen melding meer van gezin etc.)	vertrekdata m	bestemming	Register op naam en datum gerangschikt							
140 t/m 149	1864 t/m 1873	idem											
150	1874	volgnummer	buurtletter	huisnummer	registerblad	achternaam & voorletters	vertrek- datum	bestemmin g					
151	1874	idem	Met een										
152	1875	idem											
153	1876	volgnummer	buurt	straat	nummer	blad	naam en voorletters	vertrek- datum	bestem- ming				
154	1877	volgnummer	achternaam , en voorletters	bestemmin g									
155	1878	idem, maar met aanduiding 'H' voor gezinshoofd											
156	1879	idem, maar met aanduiding 'H' voor gezinshoofd											
157	1880	idem, maar met aanduiding 'H' voor gezinshoofd											
158	1881	idem, maar met aanduiding 'H' voor gezinshoofd											
159	1882	idem, zonder H											
160 t/m 167	1883 t/m 1890	idem											
	1890 - 1895 ontbreken												

De verblijfs- en vreemdelingenregisters van Amsterdam														
Verblijfsregisters: registers van personen die zich tijdelijk in Amsterdam hebben gevestigd. 1861 - 1934														
	No.1: 2 dec 1861 - 12 juni 1915	volg-nummer	datum	achter-naam	voor-naam	straat, buurt-ring en buurt-nummer	werkelijke woonplaats	aankomst-datum	vertrek-datum	aanmerkingen	Nota 1: ook mensen uit Amsterdam staan erin! Nota 2: Tot 1910 staat er bij aanmerkingen een handtekening. Nota 3: Alles is gerangschikt op datum			
259	No.2: 12 juni 1915 - 5 nov 1919													
261	No.12: 4 nov 1919 - 24 juni 1931													
262	No.14: 25 juni 1931 - 27 april 1934													
263	No.3: register van eigenaren die een kraam of stand hadden tijdens de Wereldtentoonstelling te Amsterdam. 1895													
264	No.5: register van personen die tijdelijk verblijf houden in Amsterdam als gevolg van de watersnoodramp in de Zaanstreek 1916													
Vreemdelingenregisters: registers van vreemdelingen die zich in Amsterdam gevestigd hebben. 1864 - 1903 8 delen														
272	1864	volgnummer	datum	achter-naam	voornaam	beroep	woonplaats	herkomst	aankomst-datum	vertrek-datum	Alfabetisch op achternaam gerangschikt, daarbinnen op maand			
273	1865	Idem												
274	1866-1869	volgnummer	datum	familie-naam (naam vrouw)	voornaam	geslacht	relatie persoon tot hoofd huisgezin	geboortedatum	burgerlijke staat	religie	beroep	straat, buurt-ring & nummer	vestigingsdatum	herkomst
Vervolg 274		vertrek	bestemming	sterfte	opgave omtrent het wettig domicilie	verhuizing binnen de gemeente	dagtekening	Nota 1: de rubrieken zijn voorgedrukt. Veel kolommen zijn dan ook niet ingevuld. In het volgende register is alles wel ingevuld (Inv. Nr. 275). Nota 2: het is gerangschikt op datum						
275	1869-1876	Idem, maar nu volledig ingevuld en gerangschikt op alfabet achternaam.												
276	1877-1881	volgnummer	datum	achter-naam	voornaam	geslacht	plaats in gezin en aanwezigheid vrouw en kind	beroep	straat en nummer	datum inschrijven	Geen herkomstplaatsen			
277	1882-1888	datum	achter-naam	voornaam	Gezins-hoofd: 'H'	buurtring	straat	huisnummer	beroep	datum getuigschrift	datum kennisgeving vestiging	aanmerkingen	Gerangschikt op alfabet, daarbinnen op maand. Getuigschriften niet ingevuld.	
278	1889-1903	datum	achter-naam	voornaam	datum en plaats van geboorte	Religie	Buurtring	straat	huisnummer	beroep	RVP of Pol. kaart	aanmerkingen	Nota 1: Onder <i>aanmerkingen</i> staat de datum van vertrek en bestemming genoteerd.	

Bijlage 2: Het kwantitatieve materiaal

Om het migratiepatroon in beeld te kunnen brengen hebben we gebruik gemaakt van een steekproef uit het vestigings- en uit het vertrekregister voor de periode 1870 – 1890 . Beide steekproeven zijn bedacht en uitgevoerd door Ad Knotter. In deze studie zijn niet alle steekjaren gebruikt zoals in paragraaf 1 reeds te lezen was. 1876 is als beginjaar gekozen omdat de ‘Lijst Van Tijn’ daar pas begint, en 1885 is genomen omdat tien jaar lang genoeg is om een beeld te kunnen krijgen van de migratie. Het invoeren van de data was een tijdrovende bezigheid, vandaar dat we niet meer dan tien jaar hebben ingevoerd. Bovendien zijn dit de eerste jaren van de industrialisering en modernisering alsmede een periode waarin de Amsterdamse economie een zowel hoog- als laagconjunctuur doormaakte. De eerste steekproef is volgens Knotter zelf foutief in zijn dissertatie (*Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt*) terecht gekomen. De steekproef uit het vertrekregister zegt Knotter door tijdgebrek niet te hebben opgenomen. Bij ontvangst waren de steekproeven zeker nog niet praktisch hanteerbaar. Het geheel bestond uit tweeduizend handgeschreven fiches. Voor de bruikbaarheid zijn de fiches voor de periode 1876 – 1885 in een database ingevoerd.

Van Ad Knotter ontving ik ook de ‘Lijst Van Tijn’. Theo van Tijn heeft van alle migranten die tussen 1876 en 1896 in het vestigingsregister staan, opgeschreven wat de plaats van herkomst en de buurt van vestiging was. Hiermee kan ook een vergelijking worden gemaakt met de ongehuwde migranten. Ad Knotter heeft bij de steekproef uit het vestigingsregister voor gezinshoofden gekozen omdat het hem primair om de beroepen van de nieuwkomers ging.¹

Met behulp van deze gegevens kan een statisch beeld van de migratie naar en uit Amsterdam worden verkregen. Het zijn allemaal momentopnames die inzicht geven in wie er in en uit Amsterdam stroomden. Het is echter niet bekend waarom iemand vertrok, en belangrijker nog, wie er bleven en hoe het de ‘nieuwe Amsterdammers’ verging. Daarom heb ik een klein aantal van de nieuwkomers voor langere tijd gevolgd. De migranten die zich tussen 1876 en 1880 in Amsterdam hebben gevestigd, zijn de eerste tien jaren na aankomst gevolgd in het bevolkingsregister. Het gaat in deze studie primair om de binnenlandse migranten. Daarom zijn de geboren Amsterdammers en de vreemdelingen niet gevolgd waardoor er van de 250 steekproefpersonen 168 overbleven. 1880 is het uiterste jaartal waarbij het mogelijk is om de migranten tien jaar in het bevolkingsregister te volgen. Het bevolkingsregisters van Amsterdam is incompleet omdat de jaren 1890 – 1895 ontbreken. We zullen nu schematisch laten zien welke gegevens zijn verzameld:

Steekproef uit het vestigingsregister, 1876 – 1885

Uit het vestigingsregister:

- Vestigingsdatum
- Achternaam, voornaam(letters)
- Herkomstplaats
- Gezinshoofd (H)
- Straatnaam en nummer
- Ringnummer en Letter

Uit het bevolkingsregister zijn vervolgens de volgende gegevens toegevoegd:

¹ Zie: Knotter, *Economische* p. 295

- Geboorteplaats
- Geboortedatum
- Godsdienst
- Beroep
- Vertrek of verhuisdatum
- Aantal kinderen

Ten behoeve van een volledig overzicht heb ik met behulp van andere bronnen of elektronische bestanden de volgende gegevens berekend of verzameld:

- *Leeftijd* (geen andere bron gebruikt)
- *Provincie van geboorte en herkomst*
In het HSN-plaatsbestand staan bijna alle plaatsen van Nederland genoteerd met daarachter de provincie waarin ze liggen.
- *Afstand van de plaats van herkomst en geboorte en de gereisde afstand*
In het HSN-plaatsbestand staat bij elke plaats in Nederland een X- en Y-coördinaat vermeld, waardoor we met behulp van de stelling van Pythagoras de afstand tot Amsterdam konden berekenen.
- *Hoeveelheid inwoners van de plaatsen van herkomst en geboorte*
Daarvoor hebben we gebruik gemaakt van de recent op internet verschenen Volkstellingen, gepubliceerd door het NIWI. Aan de hand van de volkstelling van 1899, en de vierdelige indeling van de gemeenten is een hanteerbare standaard gecreëerd. Uit hetzelfde bestand, maar dan voor het jaar 1879 hebben we per provincie de percentageverdeling van de godsdiensten gehaald. Die vergelijken we vervolgens met de verdeling in de steekproef. Bijlage 4.7 is hiervan het resultaat.
- *Sociale stratificatie van het beroep*
Hiervoor is gebruik gemaakt van het HSN-beroepsbestand. Daarin staan 1196 beroepen ingedeeld op diverse schalen. Wij hebben de beroepen ingedeeld op de schaal Van Tulder.
- *Indeling in economische sectoren van het beroep*
De beroepen zijn ingedeeld in 23 sectoren, gelijk de beroepstellingen en de correcties die Knotter daarop heeft aangebracht.²

Steekproef uit het vertrekregister, 1876 – 1885

Deze steekproef bestaat uit andere mensen dan de steekproef uit het vestigingsregister. Theoretisch was het mogelijk dat er dezelfde mensen zouden worden aangetroffen, in de praktijk bleek dit echter niet het geval. In deze *steekproef* staan zowel gehuwden als alleenstaanden genoteerd (dit in tegenstelling tot de steekproef uit het vestigingsregister waar alleen gehuwden zijn geselecteerd). Per steekjaar is het aantal migranten geteld dat in het register stond waarna met een regelmatige interval (aantal migranten/ vijftig) 50 personen zijn genoteerd. In totaal 500 migranten.

*Gegevens in het vertrekregister:*³

² Knotter vergelijkt de beroepstellingen van 1859, 1889 en 1899 met elkaar. Deze zijn niet altijd op dezelfde manier opgebouwd. Knotter maakt daarom één indeling zodat de vergelijkbaarheid mogelijk wordt.

Economische, p. 255 - 265

³ Meer over het vertrekregister zie bijlage 1

- Achternaam, voorletters
- Bestemming

Uit het bevolkingsregister zijn vervolgens de volgende gegevens toegevoegd:

- Indien aanwezig: datum van vestiging
- Datum van vertrek
- Plaats van geboorte, herkomst en bestemming
- Godsdienst
- Burgerlijke staat
- Beroep
- Straat en huisnummer

Ten behoeve van een vollediger overzicht heb ik met behulp van andere bronnen of elektronische bestanden de volgende gegevens berekend of verzameld (bestanden en bronnen: zie steekproef vestigingsregister):

- Verblijfsduur in Amsterdam
- Leeftijd bij aankomst
- Leeftijd bij vertrek
- Sociale stratificatie beroep
- Economische sector beroep
- Buurt van vertrek
- Vertrekkende Amsterdammers

Een dynamisch beeld

Voor de periode 1876-1880 zijn de steekproefpersonen die geen vreemdelingen en geen geboren Amsterdammers zijn, tien jaar gevolgd in het bevolkingsregister. Dat zijn 168 van de 250 steekproefpersonen. De volgende veranderingen zijn genoteerd:

- Verandering van woonadres
- Verandering van beroep
- Vertrekdatum uit Amsterdam
- Plaats van bestemming

Hiermee kunnen weer de volgende berekeningen mee worden gemaakt:

- De verblijfsduur
- Sociale stratificatie (nieuw) beroep
- Provincie van bestemming

De ‘Lijst Van Tijn’

Theo van Tijn heeft deze steekproef laten uitvoeren om te gebruiken in zijn nooit voltooide vervolg op *Twintig jaren Amsterdam*. De opzet van de Lijst is echter nergens uiteengezet en moest derhalve eigenhandig worden gereconstrueerd. Dat blijkt nogal lastig, want de lijst zit vol met fouten. Zij is op twee manieren opgebouwd. Het eerste deel bestaat uit een lijst van alle dorpen en steden van Nederland en de hoeveelheid migranten die zich jaarlijks uit die plaatsen in Amsterdam hebben gevestigd in de periode 1876 – 1896. Het tweede deel bestaat

uit een indeling van de buurten van Amsterdam in 50 letters (At/mZ & AA t/m ZZ), en het aantal migranten dat zich daar maandelijks vestigde. Beide gegevens zijn afkomstig uit het eerder genoemde vestigingsregister. Ik heb voor de maand januari 1876 hetzelfde onderzoek verricht en dat vervolgens vergeleken met de uitkomsten van Van Tijn. De uitkomst is zorgwekkend:

Buurt	Zelf	v.Tijn	Tijn - Zelf	Buurt	Zelf	v.Tijn	Tijn - Zelf
A	25	18	-7	AA	7	10	3
B	21	11	-10	BB	6	7	1
C	16	16	0	CC	20	18	-2
D	6	5	-1	DD	3	3	0
E	14	15	1	EE	10	10	0
F	2	6	4	FF	3	2	-1
G	18	18	0	GG	5	4	-1
H	8	10	2	HH	6	8	2
J	8	8	0	JJ	11	12	1
K	15	17	2	KK	14	11	-3
L	32	24	-8	LL	6	6	0
M	18	13	-5	MM	5	4	-1
N	5	4	-1	NN	6	6	0
O	5	5	0	OO	12	9	-3
P	5	3	-2	PP	8	7	-1
Q	6	5	-1	QQ	20	18	-2
R	8	7	-1	RR	7	7	0
S	1	0	-1	SS	10	10	0
T	22	17	-5	TT	17	16	-1
U	21	21	0	UU	14	10	-4
V	18	15	-3	VV	5	3	-2
W	18	19	1	WW	2	2	0
X	18	11	-7	XX	10	9	-1
Y	17	17	0	YY	36	32	-4
Z	16	16	0	ZZ	19	17	-2
Totaal:	343	301	-42	Totaal:	262	241	-21

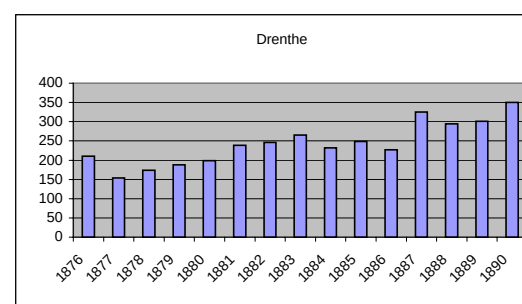
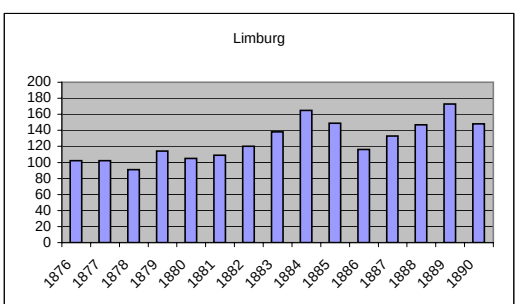
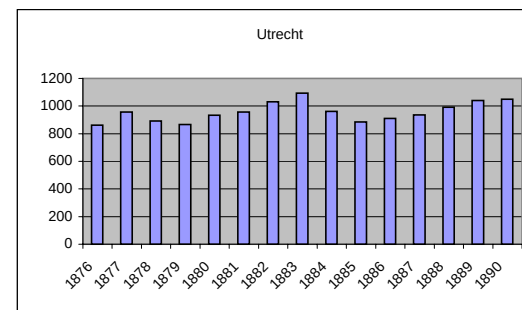
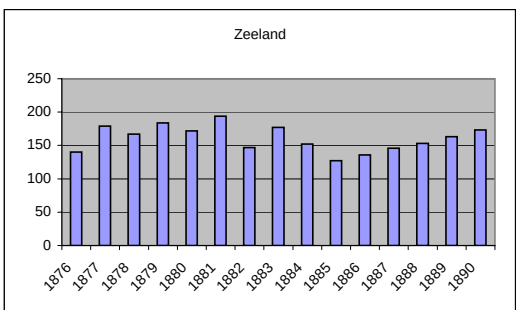
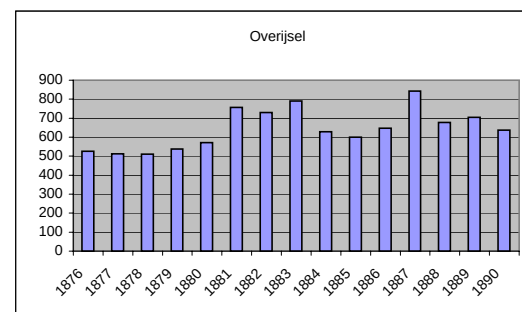
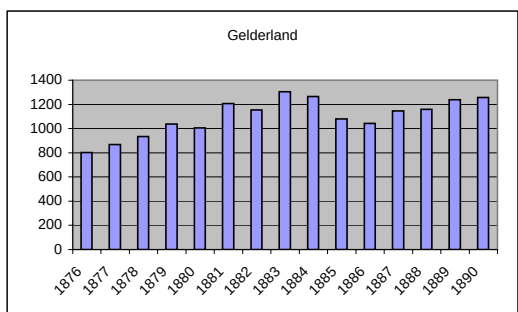
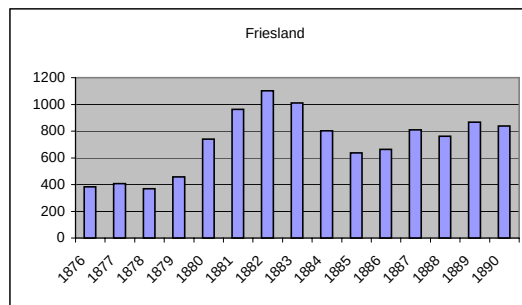
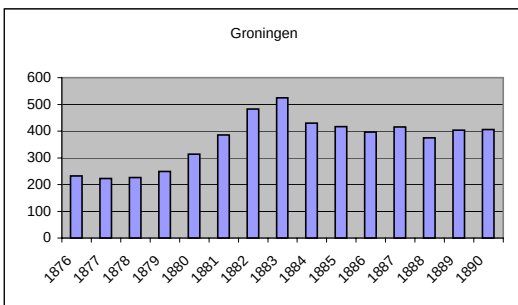
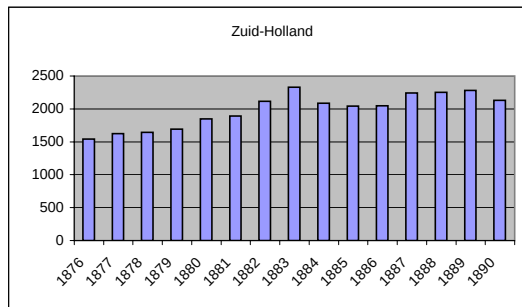
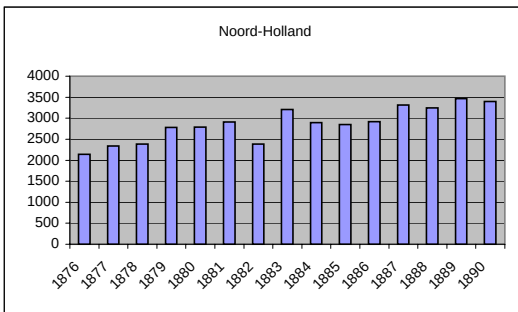
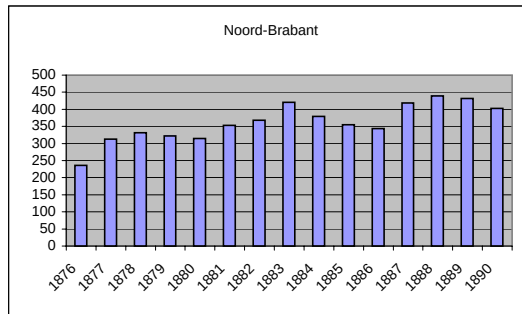
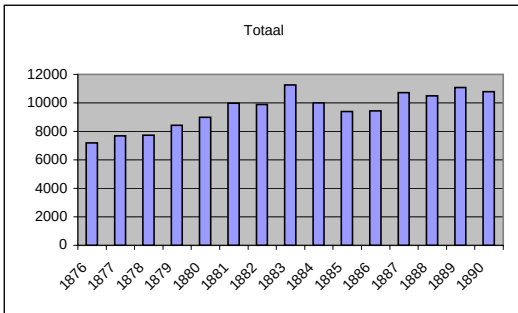
Zo komen we qua afwijkingen uit op de volgende resultaten:

Afwijking	In % (N=50)
-10	2%
-8	2%
-7	4%
-5	4%
-4	4%
-3	6%
-2	10%
-1	22%
0	28%
1	8%
2	6%
3	2%
4	2%

De totale afwijking is 54% te weinig, 28% gelijk, en 18% te veel. Hij heeft in totaal dus 63 personen (dat is zo een 10%) gemist. We zouden nu kunnen beslissen de Lijst niet te gebruiken. Ik heb er echter voor gekozen om dat wel te doen omdat de afwijkingen voor het grootste deel maar één persoon betreffen. Het gaat hier om de totaalcijfers van tien jaar, wat neerkomt op een grove indeling waarbinnen één afwijking meer of minder het totaalbeeld niet fundamenteel zal beïnvloeden. De gegevens van deze Lijst worden alleen maar gebruikt om te laten zien wat de provincie van herkomst van alle Nederlandse migranten in de periode 1876 – 1885 is geweest. Daarnaast biedt het de mogelijkheid om de buurt van vestiging weer te geven.

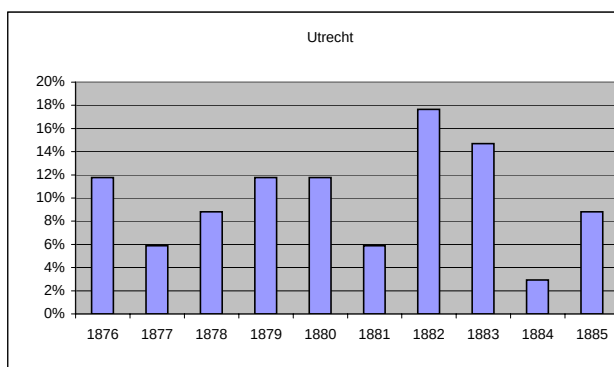
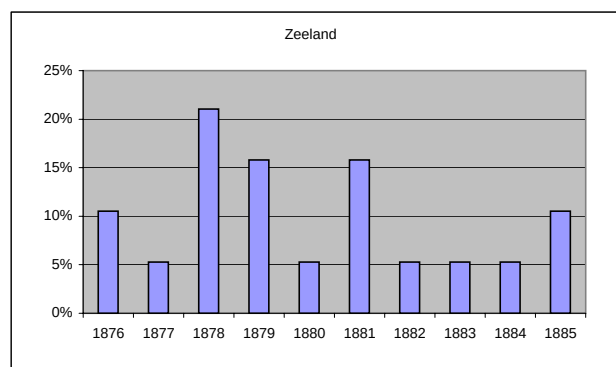
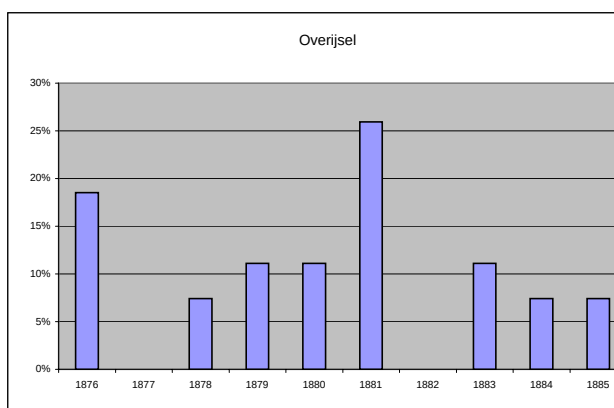
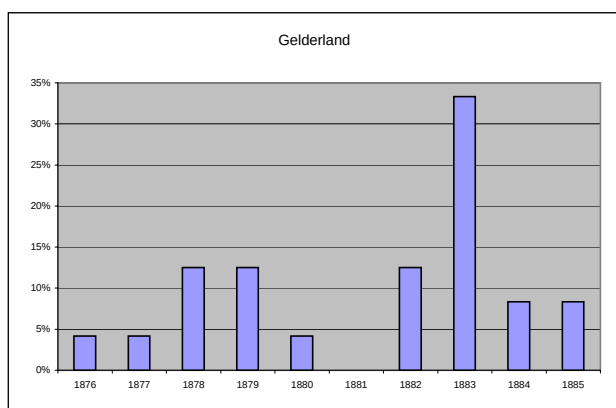
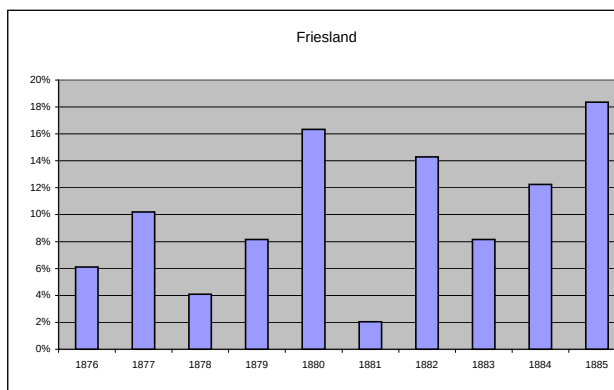
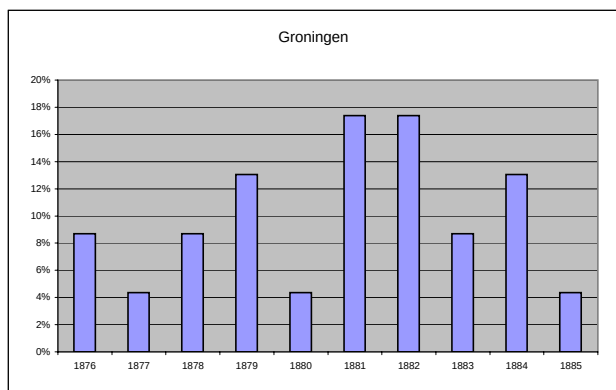
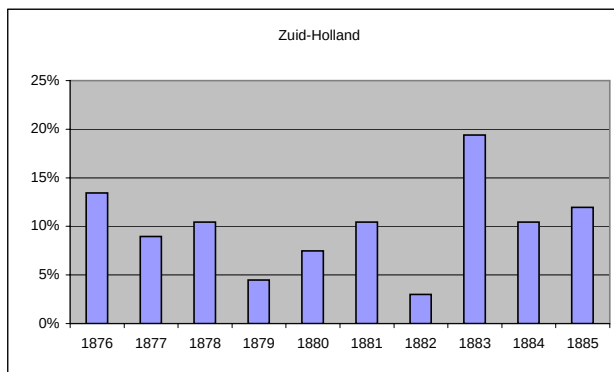
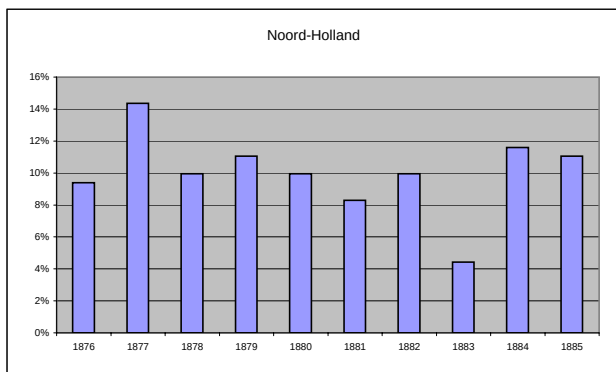
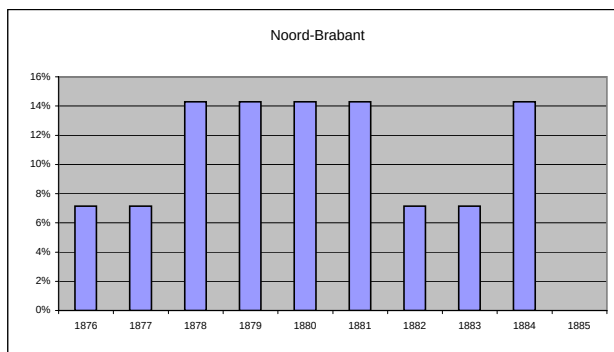
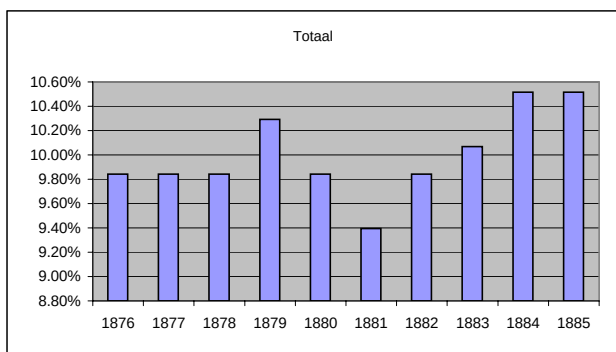
Bijlage 3.A De Nederlandse migratie naar Amsterdam in de periode 1876 - 1890

De Nederlandse migratie naar Amsterdam in de periode 1876 - 1890. Naar provincie van herkomst (op basis van de 'Lijst Van Tijn')

Bijlage 3.A (vervolg)

De gehuwde migranten naar Amsterdam in de periode 1876 - 1885. Naar provincie van geboorte (op basis van het vestigingregister)

Nota 1: Drente en Limburg zijn niet afgebeeld omdat daar te weinig migranten vandaan komen.

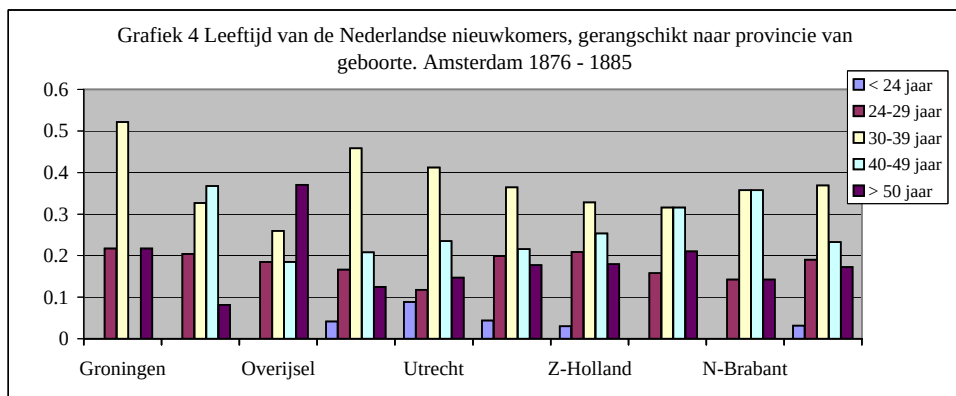
Nota 2: Door de mindere hoeveelheid personen op wie de diagrammen zijn gebaseerd is de het verloop veel onregelmatiger.

Bijlage 3.B: De leeftijd van de gehuwde nieuwkomers, gerangschikt naar provincie van geboorte

(bron: steekproef vestigingsregister 1876 - 1885)

Tabel 15 Leeftijd van de gehuwde nieuwkomers, gerangschikt op geboorte Amsterdam 1876 - 1885, zonder Drente en Limburg (in procenten)

leeftijd	Groningen	Friesland	Overijssel	Gelderland	Utrecht	N-Holland	Z-Holland	Zeeland	N-Brabant	Totaal
	N=23	N=49	N=27	N=24	N=34	N=181	N=67	N=19	N=14	N=447
<18 jaar	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0
18-23 jaar	0	0	0	4	6	4	3	0	0	3
24-29 jaar	22	20	19	17	12	20	21	16	14	19
30-39 jaar	52	33	26	46	41	36	33	32	36	37
40-49 jaar	0	37	19	21	24	22	25	32	36	23
50-59 jaar	17	6	26	13	9	14	16	16	14	14
> 60 jaar	4	2	11	0	6	4	1	5	0	4
onbekend	4	2	0	0	0	0	0	0	0	0
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bijlage 3.C: Meegereisde kinderen en de leeftijd van de gehuwde nieuwkomers, Amsterdam 1876 - 1880

(bron: steekproef vestigingsregister 1876 - 1880)

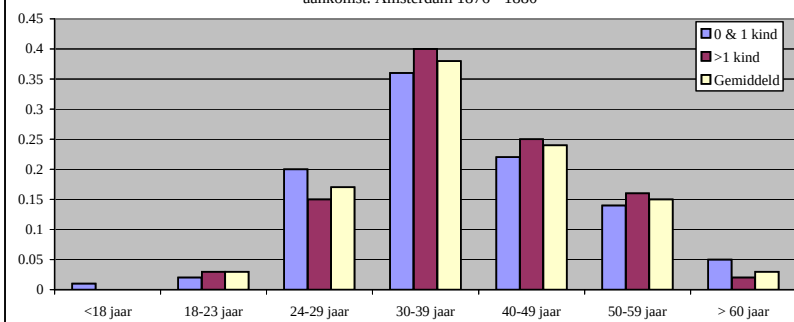
Tabel 16 Aantal kinderen van gehuwde migranten, inclusief geboren Amsterdammers, 1876 - 1880 (in procenten)

aantal kinderen	Nederlanders inclusief geboren Amsterdammers N=230
0	23.0
1	20.0
2	15.2
3	15.7
4	9.1
5	7.8
6	4.3
7	0.9
8	2.6
9	0.4
10	0.4
11	0.4

Tabel 17 Leeftijdsopbouw van de gehuwde nieuwkomers, verdeeld naar het aantal kinderen. Amsterdam 1876 - 1880 (in procenten)

	0 & 1 kind N=95	>1 kind N=131	Gemiddeld N=226
<18 jaar	1	0	0
18-23 jaar	2	3	3
24-29 jaar	20	15	17
30-39 jaar	36	40	38
40-49 jaar	22	25	24
50-59 jaar	14	16	15
> 60 jaar	5	2	3
	100	100	100

Grafiek 5 De leeftijdsopbouw van de Nederlandse nieuwkomers, naar het aantal kinderen bij aankomst. Amsterdam 1876 - 1880

Bijlage 3.D: De beroepen van de gehuwde migranten naar Amsterdam, 1876 - 1885
(Bron: steekproef vestigingsregister 1876 - 1885)

Code	Economische	beroep	aantal
1	boek-/ steendrukkerijen (N=14)		
		boekbinder	1
		boekdrukker	1
		diamantbewerker	1
		diamantslijper	4
		fotograaf	2
		letterzetter	2
		lithograaf	2
		steendrukker	1
2	bouwbedrijven (N=71)		
		behangen	1
		behangersknecht	1
		bouwkundig opzichter	1
		bouwkundig opzichter bij	1
		bouwkundige	1
		gasfitter	1
		huisschilder	1
		landmeter van het kadaster	1
		leibaas	1
		metelaar	10
		opperman	1
		opzichter	4
		pannenbakker	1
		plafonneerder	1
		putbaas	1
		schilder	4
		steendrager	1
		steenhouwer	2
		steenwerker	1
		stucador	3
		timmerman	28
		timmermansknecht	1
		verlaker	1
		verver	3
3	chemische nijverheid (N=1)		
		directeur der hominal	1
4	houtbewerking (N=3)		
		houtzaagmolenaar	1
		kastenmaker	1
		mandenmaker	1
5	kleding en reiniging (N=11)		
		barbier	1
		kleedermaker	1
		kleermaker	9
6	kunstnijverheid (N=2)		
		beeldhouwer	1
		tekenaar	1
7	leer, wasdoek, rubber (N=10)		
		schoenmaker	9
		zadelmaker	1
8	metaalnijverheid (N=29)		
		blikslager	1
		fabrikant	3
		goudsmid	2
		horlogemaker	1
		ijzergieter	1
		kopergieter	1
		koperslager	1
		kuiper	2
		metaaldraaier	1
		smid	15
		vergulder	1
10	scheepsbouw (N=4)		
		botenwerker	1
		scheepstimmerman	1
		touwslager	1
		zeilenmaker	1
11	textielnijverheid (N=1)		
		wever	1
12	voedings en genotsmiddelen (N=18)		
		bakker	5
		broodbakker	1
		broodsljiter	1
		sigarenmaker	7
		slachter	1
		slager	1
		suikerbakker	1
		vleeshouwersknecht	1
13	landbouwbedrijf (N=5)		
		landbouwer	1
		molenaar	1
		veehouder	2
		warmoezier	1
14	handel (N=51)		
		boekhandelaar	1
		colporteur	2
		depothouder	2
		groentenkoopman	1
		koekekramer	1
		koopman	27
		melkslijter	6
		melkverkooper	1
		melkverkoper	2
		winkelbediende	1
		Winkelier	7
15	verkeerswezen (N=77)		
		arbeider H.S.M	1
		beambte tramweg	1
		bierhuishouder en wijnverzorger	1
		distillateur	1
		instructeur machinistenschol	1
		kelner	2
		koetsier	5
		kok	4
		logementhouder	1
		machinist	4
		machinist spoorweg	1
		monteur	1
		scheepsgezagvoerder	1
		scheepskapitein	1

Code	Economische	beroep	aantal
		scheepstimmerman	1
		schipper	9
		schippersknecht	3
		sjouwer	1
		sljiter (melk)	1
		spoorbeambte	3
		spoorwegbeambte	2
		spoorwerker	1
		stoker	5
		stuurman	2
		tapper	3
		vlotter	1
		zeeman	19
		zeevarende	1
16	administratieve beroepen (N=7)		
		commies	1
		commissionair	3
		kantoorbediende	2
		kassier commissionair	1
17	overige bedrijven, vrije beroepen (N=24)		
		agent in assurantien	1
		agent van politie	5
		artiest	1
		boekhouder	1
		kapelaan O.I. leger	1
		korporaal der infanterie (leger)	1
		letterkundige en hoofdagent eener	1
		muzikant	1
		notaris	1
		officier Nederlandse marine	1
		politieagent	1
		rijksveldwachter	1
		rijtuigenverhuurder	1
		sergant korps mariniers (leger)	1
		sergant-majoor infanterie	1
		sergeant /e Reg.Inf.	1
		sergeant, schrijver	1
		sub.off. Van justitie	1
		toneelspeler	1
		violist	1
18	onderwijs (N=6)		
		directeur kweekschool	1
		leraar	2
		onderwijzer	3
19	huiselijke diensten (N=3)		
		bediende	2
		portier	1
20	losse werklieden (N=56)		
		arbeider	21
		daglooner	1
		polderwerker	6
		werkmán	28
21	overheid (N=8)		
		ambtenaar	1
		O.I. ambtenaar	2
		officier van gezondheid	1
		ontvanger der Rijksbelasting	1
		rijksambtenaar	2
		rijksboekhouder van de	1
22	in dienst van kerken (N=1)		
		evangelist	1
23	onbekend, zonder of gepensioneerd (N=45)		
		geen	37
		gepensioneerd	2
		gepensioneerd generaal majoor	1
		gepensioneerd kapelaan infanterie	1
		gepensioneerd kapelaan, leger	1
		gepensioneerd machinist	1
		gepensioneerd militair ambtenaar	1
		gepensioneerd ruitmeester, leger	1
Totaal aantal Nederlandse nieuwkomers			447

Bijlage 3.E: De gehuwde nieuwkomers naar afstand van Amsterdam en Tulderschaa

Tabel 18 Gehuwde migranten naar Amsterdam op de schaal van Tulder, naar afstand van de plaats van herkomst tot Amsterdam, 1876-1885 (in procenten)

schaal van Tulder	<25 N=82	25 -50 N=59	50-75 N=79	75-100 N=50	100 -125 N=23	> 125 N=51	onbekend N=2	Totaal N=346
1	29	8	8	16	9	18	0	16
2	12	17	24	22	13	16	0	18
3	40	51	39	36	48	37	50	41
4	10	10	9	10	22	10	50	11
5	0	5	9	8	9	10	0	6
6	1	0	3	0	0	2	0	1
werkloos	7	8	9	8	0	8	0	8
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: steekproef vestigingsregister

Bijlage 3.F: De religie van de gehuwde migranten naar Amsterdam (1876 - 1885) vergeleken met het gemiddelde van de provincie van geboorte.

Tabel 19 Gehuwde migranten naar Amsterdam 1876 - 1885, de kerkelijke gezindte van de migranten vergeleken met provincie van geboorte (in procenten)

Religie	Groningen N=245851 N=23		Friesland N=311442 N=49		Drenthe N=117860 N=4		Overijssel N=270595 N=27		Gelderland N=463710 N=24		Utrecht N=188164 N=34	
Nederduitsch	76.0	69.6	82.3	67.3	81.0	75.0	64.2	55.6	60.0	58.3	60.2	52.9
Christelijk ger	13.1	4.3	7.2	2.0	10.9	0.0	5.0	0.0	1.4	0.0	1.5	2.9
Evangelisch L	0.9	0.0	0.4	2.0	0.2	0.0	0.6	0.0	0.6	4.2	1.2	2.9
Rooms katholi	7.2	8.7	8.4	10.2	5.5	0.0	28.6	29.6	36.8	20.8	36.2	32.4
Nederlands Is	2.2	13.0	0.7	12.2	2.0	25.0	1.4	7.4	1.1	8.3	0.8	5.9
geen	0.6	0.0	1.0	0.0	0.4	0.0	0.2	0.0	0.1	0.0	0.2	0.0
overige	0.0	4.3	0.0	6.1	0.0	0.0	0.0	7.4	0.0	8.3	0.0	2.9
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Religie	Noordholland N=636342 N=181		Zuidholland N=791478 N=67		Zeeland N=187363 N=19		Noordbrabant N=466020 N=14		Limburg N=239337 N=5		Het Rijk N=391806 N=447	
Nederduitsch	56.8	57.5	69.0	56.7	66.3	31.6	10.4	7.1	1.2	40.0	55.8	55.9
Christelijk ger	1.7	0.0	2.7	1.5	6.8	0.0	1.1	0.0	0.0	0.0	3.6	1.8
Evangelisch L	5.6	5.5	1.8	7.5	0.5	5.3	0.1	0.0	0.1	0.0	1.6	4.3
Rooms katholi	29.2	22.7	24.5	22.4	25.9	47.4	87.9	85.7	98.1	60.0	36.7	24.8
Nederlands Is	6.3	9.9	1.8	10.4	0.3	10.5	0.5	0.0	0.6	0.0	2.0	9.6
geen	0.5	0.6	0.3	0.0	0.2	0.0	0.0	7.1	0.0	0.0	0.3	0.4
overige	0.0	3.9	0.0	1.5	0.0	5.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	3.5
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.3

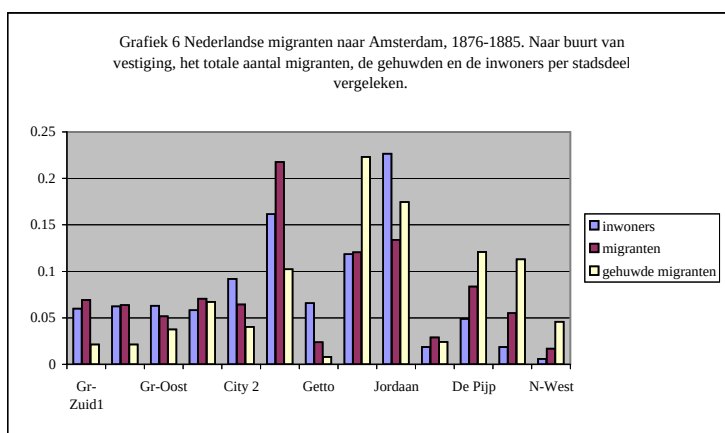
Bron: steekproef vestigingsregister & volkstelling 1899

Bijlage 3.G: De vestiging van de migranten in dertien Amsterdamse wijken

Tabel 20 Buurt van vestiging van zowel 'alle' migranten als de gehuwden, vergeleken met de verdeling van de bevolking over twaalf wijken. Amsterdam 1876 – 1885 (in procenten)

	Inwoners per stads- deel <i>N=282128</i>	alle migranten <i>N=117023</i>	Gehuwde migranten (zonder onbekend) <i>N=372</i>
Grachten Zuid 1	6	7	2
Grachten Noord	6	6	2
Grachten Oost	6	5	4
Grachten Zuid 2	6	7	7
City 2	9	6	4
City 1	16	22	10
Getto	7	2	1
Eilanden	12	12	22
Jordaan	23	13	17
Zuid-West	2	3	2
De Pijp	5	8	12
Nieuw-Oost	2	6	11
Nieuw-West	1	2	5
	100	100	100

Bron: kolom 1: Statistisch Jaarboek 1896, kolom 2: Lijst Van Tijn, kolom 3: steekproef vestigingsregister 1876 - 1885

Bijlage 3.H: De wijk van vestiging gerangschikt op de provincie van herkomst (op basis van de 'Lijst Van Tijn')

Tabel 21 Eerste buurt van vestiging in Amsterdam (1876 - 1885) van de gehuwde nieuwkomers zonder geboren Amsterdammers (in procenten)

	Groningen <i>N=23</i>	Friesland <i>N=49</i>	Overijssel <i>N=27</i>	Gelderland <i>N=24</i>	Utrecht <i>N=34</i>	N-Holland <i>N=80</i>	Z-Holland <i>N=67</i>	Zeeland <i>N=19</i>	N-Brabant <i>N=14</i>	Gemiddeld <i>N=346</i>
Grachten Zuid 1	0.0	4.1	0.0	0.0	2.9	1.3	3.0	0.0	0.0	1.7
Grachten Noord	0.0	4.1	3.7	0.0	0.0	1.3	0.0	0.0	0.0	1.2
Grachten Oost	4.3	0.0	3.7	4.2	8.8	2.5	1.5	5.3	0.0	3.2
Grachten Zuid 2	8.7	2.0	3.7	8.3	0.0	1.3	6.0	0.0	7.1	3.8
City 2	0.0	6.1	3.7	0.0	0.0	3.8	1.5	0.0	0.0	1.4
City 1	4.3	12.2	7.4	16.7	5.9	8.8	3.0	15.8	0.0	8.1
Getto	0.0	0.0	3.7	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.3
Eilanden	21.7	16.3	25.9	16.7	14.7	25.0	22.4	15.8	21.4	20.8
Jordaan	8.7	20.4	11.1	12.5	23.5	13.8	7.5	10.5	28.6	14.5
Zuid-West	0.0	2.0	0.0	0.0	0.0	3.8	1.5	0.0	7.1	1.7
Pijp	8.7	6.1	11.1	8.3	11.8	8.8	16.4	10.5	14.3	10.4
Nieuw-Oost	13.0	10.2	0.0	4.2	5.9	13.8	13.4	26.3	0.0	10.7
Nieuw-West	8.7	8.2	0.0	4.2	2.9	3.8	4.5	0.0	7.1	4.3
onbekend	21.7	8.2	25.9	25.0	23.5	12.5	19.4	15.8	14.3	17.1
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Bron: steekproef vestigingsregister

Bijlage 3.I: De gehuwde nieuwkomers ingedeeld naar economische sector en buurt van vestiging in Amsterdam, 1876 – 1885

(bron: steekproef vestigingsregister)

Tabel 22 Vestiging van alle gehuwde migranten in Amsterdam in de periode 1876 - 1885, onderverdeeld naar buurt van vestiging en beroepssector (in procenten)

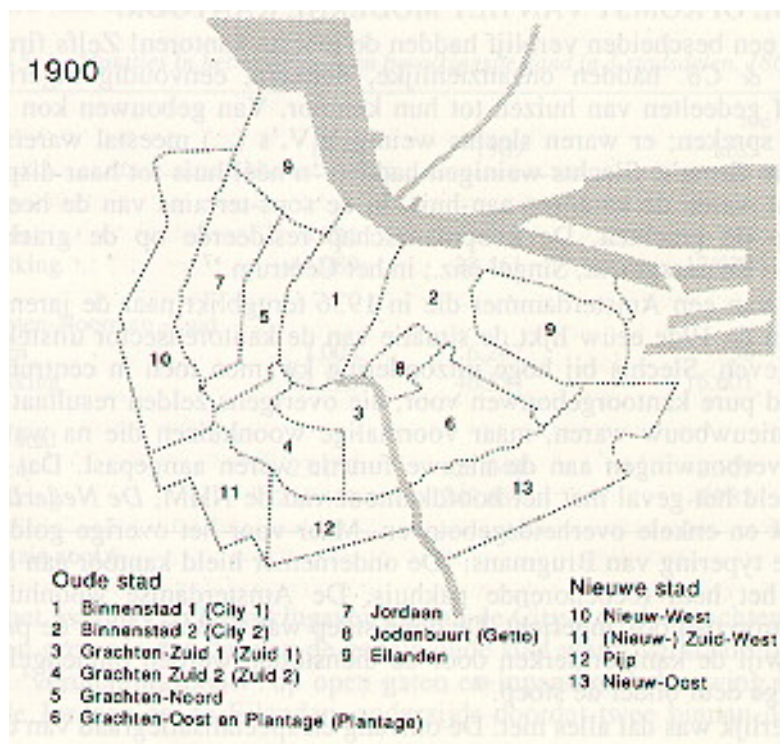
	boek/ steen	bouw	kleding	leer	metaal	voeding	landbouw	handel
	N=14	N=71	N=11	N=10	N=29	N=18	N=5	N=51
Gr-Zuid1	0	0	0	0	3	0	0	2
Gr-Noord	0	0	0	10	0	0	0	6
Gr-Oost	7	0	0	10	0	11	0	4
Gr-Zuid2	21	6	0	10	7	11	0	4
City 2	0	0	9	0	3	6	0	4
City 1	7	10	9	10	3	6	20	16
Getto	0	0	0	0	0	0	0	2
Eilanden	0	21	9	10	28	22	20	10
Jordaan	0	18	9	20	10	11	0	16
Z-West	0	1	0	0	3	0	20	0
Pijp	21	11	27	20	10	6	20	2
N-Oost	14	17	18	0	7	0	0	6
N-West	14	6	0	0	7	6	0	2
onbekend	14	10	18	10	17	22	20	27

	verkeer	administratie	vrije beroepen	onderwijs	losse werklieden	overheid	onbekend/ zonder	overig	Totaal
	N=77	N=7	N=24	N=6	N=56	N=8	N=45	N=15	N=447
Gr-Zuid1	0	0	0	0	2	0	9	7	2
Gr-Noord	0	14	4	0	0	0	4	0	2
Gr-Oost	1	0	8	17	4	0	2	7	3
Gr-Zuid2	6	0	8	0	0	13	7	0	6
City 2	4	0	0	0	5	0	4	13	3
City 1	5	14	8	0	11	0	9	0	9
Getto	0	0	4	0	0	0	2	0	1
Eilanden	26	14	8	0	20	13	18	33	19
Jordaan	9	0	13	0	25	25	18	13	15
Z-West	4	14	0	0	2	0	2	0	2
Pijp	6	29	13	33	2	38	13	7	10
N-Oost	5	0	8	33	20	0	4	0	9
N-West	3	0	0	0	5	0	2	7	4
onbekend	30	14	25	17	5	13	4	13	17

Bijlage 3.J: De wijkindeling van Amsterdam

Om een hanteerbare indeling te krijgen zijn de buurten van Amsterdam (A t/m Z & AA t/m ZZ) ingedeeld in dertien wijken, op de manier zoals Michiel Wagenaar dat ook in zijn studie heeft gedaan.

	<i>Naam</i>	<i>Wijkletter</i>
1	Binnenstad-1	A, B, D, E, F, G, H, J, K, L, M
2	Binnenstad-2	U, N, O, C
3	Grachten-Zuid1	Z, Y, X
4	Grachten-Zuid2	AA, BB, CC, JJ
5	Grachten-Noord	HH, KK, LL, RR, SS
6	Grachten-Oost & Plantage	W, V,
7	Jordaan	DD, EE, FF, GG, MM, NN, OO, PP, QQ
8	Jodenbuurt	P, Q, R, S
9	Eilanden-West	VV, TT, UU
	Eilanden-Oost	T
10	Nieuw-West	WW
11	Zuid-West	XX
12	Pijp	YY
13	Nieuw-Oost	ZZ

Bron: Wagenaar, Amsterdam 150

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archivalia

Gemeentearchief Amsterdam

Registers van vertrek, vestiging etc.

Inv. nr. 5007, 1 – 46, vestigingsregister 1821 – 1890
117, alfabetische index op achternaam op de vestigingsregisters 1821 – 1850
118 – 167, vertrekregister
259 – 264, *verblijfsregister*
272 – 278, *vreemdelingenregister*
279, *Register van de gemeente Amsterdam tot inschrijving van vreemdelingen (...) 1849 - 1893. Alfabetische index*
280, *Index op het register van de stad Amsterdam tot inschrijving van vreemdelingen (inv.nr 267), geordend op de eerste letter van de achternaam. 1849 - 1893*
281, *Register van personen die tot Nederlander zijn genaturaliseerd. 1848 - 1912*

Bevolkingsregister 1876 – 1890

Gedrukte bronnen:

De bevolking van Amsterdam : statistische mededelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam, Statistische mededeelingen van het Bureau van statistiek der gemeente Amsterdam dl. 101. De uitkomsten der tienjaarlijksche beroepstellingen van 1889 tot 1930 (Amsterdam 1935)

Statistisch Jaarboek der Gemeente Amsterdam (Amsterdam 1895 -)

Internet

<http://www.volkstelling.nl>
<http://www.hum.uva.nl/pion-imm/>

Literatuur

Bakker, Martha, Renée Kistemaker, Henk van Nierop, Wim Vroom & Piet Witteman, *Amsterdam in de tweede Gouden eeuw* (Amsterdam 2000)

Blom, J.C.H. en J.J. Cahen, *Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870 – 1945)* in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer, *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247 – 308

Boer, M.G. de, *De haven van Amsterdam en haar verbinding met de zee* (Amsterdam 1926)

Boonstra, O.W.A & C.A. Mandemakers, ‘‘Ieder is het kind zijner eigene werken’ Sociale stratificatie en mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw’ in: J. Dronkers

& W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland : sociale gelaagdheid en mobiliteit* (Assen 1995) 125 – 141

Bouman, J. & W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad : een studie over de bevolking van Rotterdam* (Assen 1952)

Bruggeman, Jan en Paul van de Laar, 'Rotterdam als migrantenstad aan het einde van de negentiende eeuw' in : Paul van de Laar, Thimo de Nijs, Johan Okkema (red.), *Vier eeuwen migratie : bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 146 – 170

Brugmans, Hajo, *Geschiedenis van Amsterdam. Dl. 6: Opgaand getij : 1848-1925* (2e, herz. en bijgew. dr. Utrecht 1973)

Cura, Enriqueta Camps I, 'Population turnover and the family cycle: the migration flows in a Catalan town during the Nineteenth-century' in *Continuity and Change* 7 (1992) 225 - 245

Davids, C.A., 'De Amsterdamse dierenbeschermers en het palingoproer' in: *Ons Amsterdam* 35 (1983) 122 – 127,

Eck, J. van, *De Amsterdamsche schans en de Buitensingel* (Amsterdam 1948)

Galesloot, F., *De gemeente uitgelegd, stadsuitbreidings en woningbouwpolitiek in Amsterdam in de tweede helft van de 19^e eeuw* ('s Gravenhage 1983)

Heertje, H., *De diamantbewerkers van Amsterdam* (Amsterdam 1936)

Heide, H. ter, *Binnenlandse migratie naar Nederland* ('s Gravenhage 1965)

Hochstadt, Steve, *Mobility and modernity. Migration in Germany 1820 - 1989* (Ann Arbor 1999)

Hofmeester, Karin, "*Als ik niet voor mijzelf ben...*": de verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914 (Amsterdam 1999)

Hofmeester, Karin, *Van Talmoed tot Statuut : Joodse arbeiders en arbeidersbewegingen in Amsterdam, Londen en Parijs, 1880-1914* (Amsterdam 1990)

Hohenberg, Paul H. en Lynn Hollen Lees, *The making of urban Europe, 1000-1994* (Cambridge 1994)

Jackson, James H., *Migration and urbanization in the Ruhr valley, 1821 – 1914* (New Jersey 1997)

Knippenberg, Hans en Ben de Pater, *De Eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988)

Knotter, Ad, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt : Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991)

- Kok, Jan, 'Komen en gaan. Migratiepatronen in de provincie Utrecht' in: Kees Mandemakers & Onno Boonstra (red.), *De Levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19^e eeuw* (Assen 1995) 128 – 156
- Kooij, Pim, *Groningen 1870 – 1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986)
- Lawton, Richard, 'Population mobility and urbanization: Nineteenth-century British Experience' in: Richard Lawton en Robert Lee, *Urban population development in Western Europe from the late-eighteenth to the early-twentieth century* (Liverpool 1989) 149 – 177
- Lawton, Richard en Robert Lee, *Urban population development in Western Europe from the late-eighteenth to the early-twentieth century* (Liverpool 1989).
- Loo, Hans van der & Willem van Reijen, *Paradoxen van modernisering* (Bussum 1997)
- Lucassen, Jan en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550 – 1993* (2^e herz. druk, Amsterdam 1994)
- Lucassen, Jan & Leo Lucassen, 'Van incident tot structurele factor: een historiografisch overzicht van migratiegeschiedenis in Nederland', in: Louise Rietbergen, *Migratie en vestiging in Nederland. Bronnenoverzicht en geselecteerde bibliografie* (Amsterdam 1994) 15 – 31.
- Lucassen, Leo, Bookreview Hochstadt & Jackson in *The International Review of Social History* 2 (1999) 301 – 305
- Mandemakers, Kees, *Eindrapport HSN-proefproject: provincie Utrecht* (Amsterdam 1993)
- Mandemakers, Kees, 'De Historische Steekproef Nederlandse Bevolking' in: Kees Mandemakers & Onno Boonstra, *De Levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19^e eeuw* (Assen 1995) 157 – 163
- Mandemakers, Kees 'Het HSN-databestand van de provincie Utrecht' in: Kees Mandemakers & O. Boonstra, *De Levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19^e eeuw* (Assen 1995) 163 – 175
- Mandemakers, Kees, *Negen classificaties voor 19^e en 20^e eeuwse beroepstitels* (Amsterdam 1995)
- McNeil, William, 'Migratie in historisch perspectief' in *De Gids* 148 (1985) 191-207
- Michman, Joseph, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede 1992)
- Nierop, Leonie van, *De bevolkingsbeweging der Nederlandsche stad* (Amsterdam 1905)
- Nijkamp, P., 'Milieu en migratie' in: *E.S.B.* 59 (1974) 1115-1119
- Pater, Ben C. de en Henk Schmal, *Reistijden, reiskosten en forensisme op Amsterdam in de periode 1855-1980: een tijdgeografische studie* (Amsterdam 1982)

- Poussou, J.P., 'The Population increase of French towns between 1750 and 1914, and its demographic consequences' in: Richard Lawton en Robert Lee, *Urban population development in Western Europe from the late-eighteenth to the early-twentieth century* (Liverpool 1989) 74 – 90.
- Ravenstein, E.G., 'The laws of migration' in : *Journal of the Statistical Society* 52 (1889) 214 - 301
- Ridder, B., 'Het bevolkingsregister I' in: *Ons Amsterdam* 7 (1955) 12 – 16
- Ridder, B., 'Het bevolkingsregister II' in: *Ons Amsterdam* 7 (1955) 30, 31
- Rietbergen, Louise, *Migratie en vestiging in Nederland. Bronnenoverzicht en geselecteerde bibliografie* (Amsterdam 1994)
- Rosental, Paul André, *Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle* (Parijs 1999)
- Schouten, C.W., 'Binnenlandse migratie en regionale politiek', *E.S.B.* 60 (1975) 76 - 81
- Somermeijer, W.H., 'Een analyse van de binnenlandse migratie in Nederland tot 1947 en van 1948 tot 1957' in: *Statistische en Economische Onderzoekingen* 3 (1961) 117 – 174.
- Stavenuiter, M.M.J., *Verzorgd of zelfstandig : ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1993)
- Suurenbroek, Frank, 'Friezen in Amsterdam. Groepsvorming onder binnenlandse migranten aan het eind van de negentiende eeuw' in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 325 – 342
- Veld-Langeveld, H.M. in 't, *Migratiemotieven, migratiebeheersing en hun selectieve betekenis: een onderzoek in Oost-Groningen* (Assen 1957)
- Vermeulen, Hans en Anita Böcker, 'De studie van migratie in Nederland. Een bibliografisch overzicht.' In: *Migrantenstudies* 8 (1992) 21 – 29.
- Visscher, H. J., *Rotterdamers op de trappen der historie* (Rotterdam 1997)
- Voordewind, H., *De commissaris vertelt: veertig jaren bij de Amsterdamse politie* ('s-Gravenhage 1949)
- Vooyo, A.C. de, *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland. Bijdrage tot de kennis van de sociale mobiliteit en de horizontale migratie van de plattelandsbevolking* (1932)
- Vries, Boudien de, *Electoraat en Elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850 – 1895* (Utrecht 1986)
- Wagenaar, Michiel, *Amsterdam 1876-1914 economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990)

Wagenaar, Michiel, 'Van 'gemengde' naar 'gelede' wijken. Amsterdamse stadsuitbreidingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw' in: Michiel Jonker, Leo Noordegraaf, Michiel Wagenaar (red.), *Van stadskern tot stadsgewest : stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 157 – 183

Winsema, Albert, *Economische aspecten der internationale migratie* (Haarlem 1939)

Woude, R.E. van der, *Leeuwarden 1850-1914 : de modernisering van een provinciehoofdstad* (Leeuwarden 1994)

Zanden, Jan Luiten van, *De industrialisatie in Amsterdam 1825-1914* (Bergen 1987)